

Quaderns

de ciències socials

Núm.16

segona època
2010

Dones de poble
De la sostenibilitat
social dels
municipis rurals

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

Facultat de Ciències Socials

Josep Pérez Soriano

EDITA:

VNIVERSITAT (G) (G)
D VALÈNCIA

Facultat de Ciències Socials

CONSEJO DE REDACCIÓN:

Antonio Santos Ortega (Juan.A.Santos@uv.es) (Coord.)
Federico López Mora (Federico.Lopez@uv.es)
Carlos Ochando Claramunt (Carlos.Ochando@uv.es)
Susana Sánchez Flores (Susana.Sanchez@uv.es)
Mercedes Martínez Iglesias (Mercedes.Martinez@uv.es)

Quaderns de Ciències Socials

Facultat de Ciències Socials
Edifici Departam. Occidental
(Entreplanta-Deganat)
Avda. Tarongers s/n
46022 - València
e-mail: Quaderns@uv.es
<http://www.uv.es/quaderns>

DEPÓSITO LEGAL:

V-906-2005

ISSN:

1696-1676

DISEÑO E IMPRESIÓN:

Imag Impressions, S.L. Benifaió.

PRESENTACIÓN

Quaderns de Ciències Socials es una publicación cuatrimestral de la Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Valencia. Su objetivo preferente es divulgar las investigaciones realizadas en el seno de las titulaciones que agrupa la mencionada Facultad y, consiguientemente, en sus diversas áreas de conocimiento -Sociología, Derecho del Trabajo y Seguridad Social, Economía Aplicada, Organización de Empresas y Trabajo Social-. A pesar de esta preferencia, la revista está abierta a toda la comunidad universitaria y a otros autores externos a la Universidad de Valencia.

Esta publicación pretende dar a conocer y difundir los resultados de investigación mediante un doble proceso que conjugará, por una parte, la edición y, por otra, la discusión de dichos resultados. Para ello se seguirá el siguiente procedimiento:

- Selección de los trabajos de investigación y **publicación del número de Quaderns**.
- Convocatoria de un **seminario de trabajo** en la que se presentará y discutirá la investigación publicada. Esta reunión será convocada por el Consejo de Redacción y anunciada en el propio ejemplar de la publicación y a través de carteles. Generalmente, la sesión se celebrará en el plazo del mes siguiente a la publicación del cuaderno y su estructura será la de un seminario abierto, con una breve exposición inicial por parte de los autores publicados y el posterior debate. A estas reuniones se convocará a todos los miembros de la Facultad, aunque la invitación se hará extensiva a todos los interesados mediante su difusión en diferentes medios de comunicación.

Quaderns de Ciències Socials aspira a convertirse en un medio para la publicación de los primeros resultados de proyectos de investigación recientemente concluidos o en curso de realización, así como de investigaciones vinculadas a Tesis Doctorales u otros trabajos de investigación en el marco del Tercer Ciclo. Confiamos en que esta línea de trabajo de ***Quaderns*** sea atractiva, recoja vuestra atención y pueda potenciar la transmisión de resultados de investigación entre diferentes áreas y afianzar la participación de todos.

RESUMEN

Celibat i masculinització rural són motiu d'estudi des fa dècades. Ara cobra interès en persistir el desequilibri genèsic fins amenaçar la sostenibilitat social dels pobles.

Obviant la banalització del fenomen, l'explicació científica assenyala el procés de modernització i altres variables, com la *fugida il·lustrada* o el mercat de treball. La sobreemigració femenina expressa un conflicte, generacional i de gènere, que contradiu la perspectiva bucòlica de l'idil·li rural.

El treball que ara presentem és un resum d'una investigació exploratòria (DEA, 2008) realitzada amb l'objectiu de conèixer per què fugen les dones i quin és l'abast de la qüestió als pobles valencians.

Paraules clau: desigualtat, gènere, rural.

Josep Pérez Soriano. És professor associat en el Dept. de Sociologia i A.S. de la Universitat de València. Ha ocupat càrrecs de responsabilitat directiva en organitzacions del tercer sector, com la Unió de Llauradors i Ramaders, la Mútua del Camp, Centrotiendas o el Grup Sercoval s.coop-v. Ha fet treballs de recerca en el Dept. d'Economia i Ciències Socials (UPV), en l'Institut Valencià d'Investigació i Formació Agroambientals (IVIFA) o al Centre d'Estudis Rurals i d'Agricultura Internacional (CERAI), on va ser coordinador del Fòrum Mundial per la Reforma Agrària (FAO-FSM de Porto Alegre).

SUMARIO

INTRODUCCIÓ

1. EL MARC TEÒRIC

- 1.1 Les raons de les migracions rurals
- 1.2 Un fenomen social endèmic, secular i universal
- 1.3 La meitat invisible dels migrants
- 1.4 L'èxode actual, selectiu, femení i rural
- 1.5 Les explicacions clàssiques
- 1.6 La perspectiva de la nova sociologia rural
- 1.7 La mobilitat diferencial: per territoris i gèneres

2. LA QÜESTIÓ CENTRAL D'INVESTIGACIÓ

- 2.1 Les suposicions
- 2.2 L'epistemologia
- 2.3 La metodologia

3. ELS PRIMERS RESULTATS

- 3.1 Les dones en la ruralitat valenciana
- 3.2 La regressió demogràfica de les comarques interiors
- 3.3 El desequilibri en els pobles menors de 5000 habitants
- 3.4 Els pobles <1500 h. El desequilibri augmenta inversament al tamany
- 3.5 Els pobles <500h. Si el poble és molt petit, el desequilibri és molt gran

4. LES TROBALLES EXPLICATIVES

- 4.1 Desigualtats i fugida il·lustrada
- 4.2 Desigualtats i cicle vital
- 4.3 Desigualtats i allunyament

5. CONCLUSIONS

- 5.1 Recomanacions finals

6. BIBLIOGRAFIA

Dones de poble. La sostenibilitat social dels municipis rurals valencians

Josep Pérez Soriano

*Departament de Sociologia i Antropologia Social
Facultat de Ciències Socials. Universitat de València.*

Josep.Perez@uv.es

INTRODUCCIÓ

El paisatge social de la ruralitat espanyola ofereix actualment, i a grans trets, una situació demogràfica desequilibrada pel que fa a les estructures per sexe i edat en els municipis de 5.000 habitants, i més encara en els més petits. La masculinització afecta totes les comunitats autònomes. En 2004, l'*Atlas de la España rural* expressava que l'índex de masculinitat és alt i encara és major si el nombre d'habitants d'un municipi és petit. En 2007 de cada 100 homes, ja només n'hi havia 80 dones d'edat fèrtil (INE, padró municipal 2007).

La masculinització és un vessant del desarrelament femení dels pobles, i condueix, inexorablement, a que allò rural més remot es buide, s'hi despoble. Aquest fenomen s'estudia a Europa des dels treballs de Bourdieu de l'any 1962 "Célibat et condition paysanne" (Bourdieu, 2002). El desequilibri genèsic, l'absència d'un dels dos sexes en qualsevol població, comporta una situació de regressió demogràfica, la principal amenaça per a la supervivència de la població. Avui en dia, aquesta qüestió cobra encara major interès en persistir aquest desequilibri, què qüestiona el manteniment de les poblacions més petites i remotes, més rurals, i en revelar-se aquesta absència de dones com un element clau a considerar en les polítiques de desenvolupament.

Al País valencià, l'envelliment i la masculinització són "más acusados en los núcleos de población más pequeños y aislados" (Langreo i altres, 2006:12) i es focalitza en les comarques més interiors (els Ports de Morella, l'Alcalatén, el Millars, l'Alt Palància, els Serrans, la Vall d'Aiora-Cofrents i el Racó d'Ademús). Més d'un centenar de pobles no són socialment sostenibles en entrar en un declivi demogràfic irreversible.

Fent abstracció de la versió més banal del fenomen, l'explicació científica assenjala el procés de canvi estructural (modernització econòmica, urbanització i desagrarització) i, en particular, a variables explicatives com l'educació (“fugida il·lustrada”), el mercat de treball i d'altres, com la desigual mobilitat o la sobrecàrrega pel treball *invisible*. L'emigració femenina és l'expressió d'un doble conflicte, generacional i de gènere; és el resultat d'una estratègia familiar moderna que contradiu la perspectiva bucòlica de l'*idil·li* rural. S'explica, fins i tot, amb factors d'índole psicosocial com ara la manca de reconeixement social de la dona, la imatge socialment construïda d'allò rural envers l'ideal urbà, és una dimensió simbòlica de la “dominació econòmica”.

Aquesta monografia trata de comunicar somerament les explicacions, les troballes i les conclusions d'una investigació exploratòria realitzada entre els anys 2004-2008 en les comarques valencianes¹. S'hi descriurà en primer lloc el fenomen, els conceptes i les teories explicatives; després les suposicions i metodologies, abans d'exposar els motius d'aquest èxode subtil i selectiu, una altra dimensió de les desigualtats socials.

1. EL MARC TEÒRIC

1.1 LES RAONS DE LES MIGRACIONS RURALS

Les poblacions humanes s'han distribuït al llarg de la història d'una forma tan discrecional com irregular en el territori, segons la disposició de terra fèrtil, aigua i la perspectiva d'aliments, entre d'altres recursos. Aquesta irregularitat seguia una lògica productiva, que condicionava la densitat de població, ja que a major producció, major població hi podia sobreviure. La productivitat agrària, però, no pot créixer indefinidament. Si l'espai de conreu no augmenta i tampoc la productivitat, perquè n'és depenent de la mecanització i de l'oratge, l'excendent de població migrarà (Camarero, 1997). La població depèn, doncs, de la producció agrària i aquesta de l'oratge: les grans sequeres i gelades generen collites catastròfiques, desabastiment alimentari; fam, epidèmies, desordres socials i migracions cap a altres territoris.

La comunitat rural tradicional és un sistema relativament tancat i fràgil, basat en uns recursos limitats, escassos i aleatoris, on la propietat de la terra, la quantitat o la suficiència, serà cabdal per a l'estabilitat de l'abastiment familiar, alhora que en determinarà l'estatus social: la propietat agrària és a la base de l'estratificació social i de les institucions rurals més tradicionals (García Ferrando, 1978:7). L'explotació

---

1 “Dones i ruralia, causes i efectes del desequilibri genèsic” treball d'investigació dels cursos de doctorat en “Benestar social, cooperació i desenvolupament local”, (DEA 2008) Universitat de València.

agrària, com a unitat de producció domèstica, es regularà per la institució familiar, amb regles hereditàries que tracten d'assegurar la continuïtat del grup familiar (l'equilibri entre necessitats de recursos i capacitat productiva) i pel mercat de treball. El mecanisme tradicional de selecció i reclutament n'ajustarà el nombre dels possibles successors al d'ocupants en l'explotació, bé siga limitant naixements, bé enviant excedents lluny de la família. Les filles, considerades una càrrega més, seran enviades a servir, a *posar-se en amo*. Aquesta estratègia de supervivència s'alternarà amb el casament com a via d'emancipació.

Fins ben passada la postguerra espanyola aquestes seran les estratègies a l'abast per a moltes generacions de dones, pobres i "excedents". Posar-se en amo, com a criades o com a dides (*nodrizas*) serà un ofici que es proveirà de zones rurals: "libraba a las familias numerosas de un boca que alimentar" (..) "La extensión de esta profesión (en España, un tercio de la población activa femenina en los años veinte) va paralela al crecimiento de las clases medias urbanas que necesitan sacar adelante a familias cada vez más numerosas compartiendo los trabajos domésticos entre la esposa y la joven criada venida del pueblo" (Sarasúa, 1994)². Necessitat i disposició hi encaixen. Aquests treballs femenins seran una conseqüència de l'activitat de les dones de classe mitjana, "que se inician en distintos oficios en el siglo XIX y que dará lugar a la generalización de la idea de la incorporación de las mujeres al trabajo" (Díaz Sánchez 2003:1), un fenomen que ja s'ha estès per Europa.

Els nous oficis assignats a les dones són de caràcter assistencial o de davantal, com el de comares o infermeres; instructores de pàrvuls o de "costura". El treball de les dones comença així a fer-se socialment visible, especialment quan salten l'àmbit familiar i entren a la fàbrica amb la revolució industrial: "Es entonces cuando se visibiliza la presencia de las mujeres en la producción social y por extensión se comienzan a tener en cuenta otras ocupaciones, comenzando de este modo a relacionar a las mujeres con todo tipo de actividades laborales, sean éstas remuneradas o no" (Ibidem:2).

El grau de feminització d'una ocupació és un indicador de la seua proletarització, atès que la diferència de salari entre homes i dones no depèn tant d'una discriminació salarial sinó d'una discriminació sobre el tipus i qualificació del treball (Barthez, en García Ramon, 1990:256).

Les dones han jugat històricament un paper cabdal en l'aprovisionament d'aliments, foren les "inventores de l'agricultura" (Sauer, 1961³), però, a mesura que l'activitat agrària cobra importància s'hi segmentaran les tasques per gènere.

2 Citació de Díaz Sánchez 2003:1

3 En García Ramon, 1990:253

A més importància de l'activitat productiva d'aliments, a més intensificació de l'agricultura, més divisió sexual del treball, més masculinització i més invisibilitat del treball productiu de les dones. "En las sociedades avanzadas, la introducción de las relaciones de mercado en el campo ha ido marginando a la mujer de las actividades productivas básicas en la agricultura y ha impulsado la emigración rural femenina que se constata para Europa Occidental ya desde el siglo XVIII" (García Ramon, 1990:254).

La divisió sexual del treball refereix a "relacions de poder entre homes i dones, tot i que en el treball és una de les manifestacions més importants" (García Ramon, 1990:253). Al medi rural les dones s'ocuparan dels treballs més repetitius i pesats, que no requereixen d'eines específiques, com ara recollir fruits, veremar, etc..., "temporals i complementaris" d'altres considerats socialment de major importància. De manera que el treball domèstic, a casa i al camp, serà així l'expressió d'una doble invisibilitat.

El procés de modernització refereix, entre d'altres, al pas d'una producció agrària de subsistència i tracció animal, a una agricultura comercial i motoritzada (d'energia fòssil), la qual incrementa la productivitat agrària i s'espolsa la ma d'obra sobrant cap a les zones industrials, i posteriorment als serveis. Creixen les grans ciutats i declinen els pobles, es redueix la grandària de la família i canvien les estratègies laborals, educatives, etc...

La modernització accelerarà el desenvolupament industrial i també la urbanització, la qual cosa comportarà una connotació negativa del camperolat. Amb el progrés i la ideologia de l'industrialisme, l'estil de vida rural passarà a representar "l'endarreriment, la ignorància, el pobre i brut passat" (Ottman i Sevilla, 2003).

Bourdieu explica el celibat masculí en les societats en trànsit cap a la modernització en *El baile de los solteros* (Bourdieu, 2002)⁴. Amb el canvi dels costums socials, ara resten obsolets els usos i institucions tradicionals; canvien les estratègies de producció i de reproducció social: els primogènits perden l'atractiu; és la devaluació de l'hereu del patrimoni familiar dintre el sistema de dominació, o de "colonització simbòlica".

Els hereus queden atrapats al sistema tradicional de reproducció, tot i que les regles del joc han canviat, ara semblen anacròniques. Elles són enviades a servir a la ciutat i quan tornen, els seus codis de comportament seran distints dels propis de

---

4 Bourdieu, P. 2002. Anagrama. El llibre es basa en tres articles memorables: "Célibat et condition paysanne", publicat originalment en *Études Rurales*, 5-6, abril-setembre, 1962; "Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction", en *Annales*, 4-5, juliol-octubre, 1972; "Reproduction interdit. La dimension symbolique de la domination économique", en *Études Rurales*, 113-114, gener-juny, 1989.

la societat camperola. Aquesta ruptura entre els valors de la societat camperola i la *victòria del mercat*, per a Bourdieu és una “revolució simbòlica”. Si fa unes dècades el patrimoni propiciava una certa posició social i el matrimoni, ara la relació és contrària: els vinculats a la terra, normalment homes, tenen menor probabilitat de contraure matrimoni (Gómez Benito, 1997).

La ciutat creix amb la *desagrarització*⁵. Allò rural es una construcció social⁶ que naix i creix a mesura que les societats s’urbanitzen. L’èxode rural s’inicia amb la Revolució Industrial, la qual cosa comportarà el desplaçament massiu de la població rural cap a la ciutat, fins el punt que el binomi èxode rural-urbanització són sinònims de desenvolupament, de progrés, de modernitat. Es una *revolució simbòlica* en que les dones passen a ser agents de la modernització, un “cavall de Troia del món urbà” (Bourdieu, 2002:227).

1.2 UN FENOMEN SOCIAL ENDÈMIC, SECULAR I UNIVERSAL

Envelliment i masculinització es consideren “*endèmics* del medi rural espanyol” (Camarero et al. 2009a). En una primera accepció, el concepte *endemisme* pot referir a alguna espècie que hi viu, o es dona exclusivament en una àrea geogràfica determinada; propi i “*exclusiu*” de determinades localitats o regions (diccionari de la RAE), per la qual cosa l’adjectiu seria inadequat en el cas del “medi rural espanyol”, atès que no ens referim un fenomen local, ni *exclusivament* espanyol, sinó universal. Efectivament, el diccionari català-valencià-balear (Alcover i Moll, 1983-4:905) recull el mot *endèmia*: malaltia que ocorre amb constància o notable freqüència en una regió determinada o “enfermedad que reina habitualmente, o en épocas fijas, en un país o comarca” (Real Academia Española). Això no obstant, una altra accepció en refereix “a actes o successos que es repeteixen freqüentment en un país” (...) “que están muy vulgarizados y extendidos” (d. enciclopèdic Espasa, 2000).

De manera que s’hi podria admetre que el fenomen del nostre interès, l’envelliment i masculinització, tot i no ser *exclusiu* d’una regió o país, s’*estén*, *campana*, “reina habitualment” en el medi rural, en observar-s’hi amb notable constància i freqüència. Per eixes raons l’ús de l’adjectiu *endèmic* és ben adient per descriure un fenomen tan *estés* com propi de regions rurals i no d’altres més urbanitzades. Tanmateix, el desarrelament femení s’insereix dintre d’un fenomen més ampli, universal i secular, com ho són els moviments migratoris.

⁵ La desagrarització refereix a una gradual pèrdua d’importància socioeconòmica de les activitats agràries i a l’aflebliment de les institucions socials relacionades.

⁶ “Lo rural no es un mundo aparte, sino una categoría socialmente construida” (González Fernández, 2002)

Migrar significa canviar d'un lloc a un altre, mudar d'hàbitat; una acció tant natural que de fet per al biòlegs, n'és una de les forces de l'evolució (com la selecció natural). En el cas dels humans significa el desplaçament d'un grup d'individus del seu lloc d'origen a una altra destinació, sovint a llarga distància i involucrant una gran quantitat de persones. El fenomen migratori és, efectivament, tant vell com els homínids, i l'origen sovint naix de la superpoblació en una part del territori (increment de la demanda), o per restricció dels seus recursos (dèficit d'oferta), ara insuficients per a sostenir tants individus en comparació amb altres zones de més i majors oportunitats. Des d'una perspectiva històrica hi provoca un reequilibri de l'ecosistema, alhora que una pèrdua irrecuperable de capital humà, dels coneixements, les tècniques i dels sabers tàcits locals, d'ús i utilitat seculars. I, significa, sobretot, l'inici d'un comportament demogràfic regressiu, socialment i a llarg termini, insostenible.

Així que la despoblació és la pèrdua massiva d'habitants d'una zona o ecosistema, què es desplacen a uns altres llocs per causes naturals o humanes, reduint-se sensiblement la població local, fins amenaçar la seua continuïtat. La despoblació humana potser produïda per la migració de famílies senceres o d'una forma més selectiva, en perdre les cohorts més joves, la qual cosa provoca l'envelliment de la població original, fa créixer la taxa de mortalitat i disminueix la nupcialitat; hi decau la fecunditat i la natalitat, afectant al *creixement natural* de la població que ara s'hi tornarà, gradualment, regressiva.

El volum d'una població concreta no depèn únicament dels naixements i defuncions d'una població. Les societats són dinàmiques i poden créixer o decreïxer en funció de la balança migratòria, de la diferència d'entrades i d'eixides d'individus al territori: és el *creixement vegetatiu*.

En la lògica del procés de distribució poblacional entre el camp i ciutat poden distingir-se clarament tres fases que es corresponen amb l'evolució recent de la societat espanyola (Camarero, 1997):

- Èxode obligat com a conseqüència de la fràgil relació de les societats agràries i el medi.
- Èxode rural-concentració urbana, expressió del canvi de la societat agrària a la industrial
- Intercanvi migratori rural-urbà, declina l'era industrial i nova era postindustrial.

Si històricament el medi rural fa de despensa de la ciutat, i reserva de la força laboral, "diversos factors contribueixen avui a generar una nova realitat del món

rural, trencant la biunivocitat entre rural i agrari” (Camarero et alt 1991:7), en la visió estàtica de la frontera. Segons la tipologia dels desplaçaments, els moviments migratoris urbano-rurals avui en dia es classificaran segons la freqüència, intensitat, llargària, durada i direcció:

- Diari, per anar al lloc de treball: anomenat *commuting*
- Setmanal, o de desplaçaments *pendulars*.
- Estacional, *nomadisme* (segons el cicle de la collita o del treball temporal).
- Permanent: transnacional o regional
- De zona rural a urbana, i de zona urbana a rural (*neorurals*).

Segons el darrer informe sobre el desenvolupament humà de l'ONU (Octubre, 2009), actualment vivim en un món extremadament mòbil, on la migració no sols és inevitable sinó que és una dimensió del desenvolupament humà. La distribució mundial de les oportunitats és extremadament desigual. Aquesta desigualtat és causa fonamental dels desplaçaments humans, tot i que globalment no n'augmenten des fa 50 anys. Actualment migren uns mil milions de persones, però 3 de cada 4 migrants ho fan dins la frontera del seu país: 740 milions de persones són migrants “interns”, què quasi quadrupliquen la xifra dels migrants internacionals, dels quals sols un de cada tres s'hi trasllada d'un país en desenvolupament a altres més desenvolupats.

1.3 LA MEITAT INVISIBLE DELS MIGRANTS

Qui es desplaça, on, quan i per què? Eixes són les qüestions que tracta de respondre el *Human Development Report 2009*. Migren més els més necessitats, els més pobres de recursos, els qui tenen majors dificultats; són els qui més poden guanyar arriscant amb l'aventura incerta i traumàtica que suposa migrar deixant la família i la comunitat local. Els joves i les dones en són la gran majoria. Només les dones són la meitat de tots els migrants internacionals del món. En els països en desenvolupament la taxa d'emigració de treballadors qualificats és molt més alta entre les dones que entre els homes, és a dir, migren molt més les dones “qualificades” que els homes:

- “Las mujeres con estudios terciarios tienen 40% más probabilidad que los hombres graduados de emigrar a un país desarrollado”.
- “Las mujeres con bajos niveles de cualificación formal que migran se concentran en asistencia, trabajo doméstico o sector informal. Estas mujeres pueden quedar atrapadas en trabajos mal pagados, con pocas oportunidades que acrecentarán sus desventajas sociales. Incluso así, las mujeres

envían un porcentaje mayor de sus ingresos a su país de origen que los hombres”.

- “Las mujeres que se trasladan a otro lugar dentro de su propio país, generalmente ganan en *empoderamiento* si el desplazamiento tiene lugar del campo a la ciudad, incluso dejando atrás a su familia y amigos. Aceptar un trabajo remunerado fuera de su hogar genera alternativas y nuevas oportunidades”.

La comissió global sobre migracions internacionals de l'ONU des de l'informe de 2005, n'adverteix que la meitat de la població migrant són dones. Amb el qualificatiu de *la meitat invisible* n'afirmen que la quantitat de dones migrants és superior a la d'homes en la majoria de les regions del món, inclús en els principals llocs de destí, com Europa, Amèrica del Nord i Oceania i, diu més encara, en el cas dels països desenvolupats supera el nombre de migrants masculins. Això no obstant, han quedat en bona mesura “invisibilitzades”.

“Las mujeres que migran son objeto de doble discriminación, por ser migrantes y por ser mujeres (...). Las realidades y las necesidades de las mujeres migrantes ponen de manifiesto la persistencia de la pobreza y la desigualdad entre hombres y mujeres, así como el costado sombrío de la globalización: la explotación, la trata de seres humanos y la violencia...” (ONU, informe del secretari general, Juliol 2009).

Malgrat la creixent importància de les zones urbanes, “más de la mitad de la población mundial, incluida la abrumadora mayoría de las mujeres y los hombres pobres, viven en las zonas rurales”. Segons la variant mitjana del PNUD, l'any 2050 la població mundial superarà els 9.000 milions, un 34% superior a l'actual, uns 2.300 milions d'éssers humans més; i el procés d'urbanització continuarà a ritme accelerat, atès que un 70% de la població mundial serà urbana (FAO, 2009: 6), quan ara n'és el 49%. I augmenten les condicions perquè es dispare el nombre de migrants: creix la població i la urbanització, i creix la pobresa, la fam i la desigualtat: “En los últimos tres años el número de personas que pasan hambre en el mundo ha pasado de 854 a 1.020 (...). La fuerte subida de los precios de los alimentos iniciada a finales de 2007 y la aguda recesión económica que el mundo sufre desde mediados de 2008, explica el empeoramiento del hambre en el mundo (Sumpsi, 2009).

1.4 L'ÈXODE ACTUAL: SELECTIU, FEMENÍ I RURAL

Les migracions cap a les ciutats provoquen masculinització, celibat i declivi poblacional, una regressió demogràfica. La causa és el vessant més invisible del fenomen, el desequilibri genèsic per l'absència de dones en edat fèrtil. El desarrelament⁷ femení s'insereix com hem vist, dins un fenomen més ampli, secular i universal, els moviments migratoris i el conseqüent despoblament, ara i ací, és subtil, selectiu, femení i, encara, rural.

L'hàbitat rural refereix genèricament a un tipus de co-residència, un estil de vida i un tipus d'activitat predominant: l'agrària. Però, on és la frontera entre zones rurals i urbanes? Hi ha continuïtats entre els segments rural i urbà resultants del procés de modernització i desagrarització; i també discontinuïtats, contrastos en els nivells de vida i en les oportunitats socioeconòmiques entre uns i altres territoris.

En efecte, durant moltes dècades la sociologia rural funcionalista persistiria en la diferenciació taxativa establerta entre el medi rural i l'urbà, en la qüestió de la densitat o del tamany de població com a criteri analític de "frontera".

Per a Redfield (*The folk society*, 1947) la comunitat rural seria petita, aïllada, analfabeta, homogènia i solidària; amb comportaments tan espontanis com acrítics; personals i de parentesc. Per a Tönnies (*Comunitat i associació*, 1984) el medi rural és sinònim de comunitat (*Gemeinschaft*)⁸, un espai masculí amb processos productius condicionats per tecnologies artesanals regides per l'empirisme; és l'espai d'una cultura més tradicional en què l'aïllament es vincula amb allò més "endarrerit i brut", i els rols d'homes i dones són predeterminats, reflectint una estricta divisió sexual del treball.

En la ciutat tindrien lloc els vincles personals més "associatius" (*Gesellschaft*); la ciutat s'hi observaria com l'espai modern, de la indústria i els serveis; un espai percebut com a més feminitzat, lloc de la civilització, *net i polit*; de xarxes socials complexes, on és palesa la ciència i la tecnologia, i els rols d'home o dona hi serien més intercanviables.

7 L'arrelament refereix a fer arrels, establir-se en un lloc, apegar-s'hi. El contrari, el desarrelament, a arrencar-lo, treure'l d'un lloc, d'una opinió, afecte, passió, vici, ús o costum (Espasa, 2000).

8 Ferdinand Tönnies (1887) distingeix "comunitat" de "societat" (associació) les quals donen lloc a un tipus de relacions socials diferents, segons la grandària de la població i el grau de complexitat en la divisió social del treball. El poble es caracteritzaria per forts vincles de relació social, personals, afectius i de parentesc, amb sistemes de control social informal. A la ciutat les relacions serien més anònimes, impersonals, complexes i instrumentals, en un sistema de relacions competitives i egoistes en què l'individu aprèn a desconfiar dels altres; ací la fàbrica serà la institució social representativa. L'església i el poble ho serien en la vella, armònica i potser massa idealitzada, comunitat rural.

Aquesta perspectiva de l'ordre social natural és una visió dualista, dicotòmica, antitètica i estàtica, sinó idíl·lica, enyoradissa i agrocèntrica, i en serà la visió dominant durant dècades en la sociologia rural americana: una mena d' "Arcadia feliz virtuosa frente a los males de la Corte" (Garcia Ferrando, 1976).

Sorokin i Zimmerman (*The folk-urban continuum*, 1929) observen que les diferències entre societat rural i urbana no són qualitatives sinó graduals, tot i no haver-hi un punt de ruptura entre ambdues, sin fem excepció de les diferents taxes de masculinitat: si el medi rural està més envellit i la feminització augmenta amb l'edat (per una major esperança de vida femenina), el medi rural hauria d'estar molt feminitzat. La realitat és justament la contrària (en Camarero et altri, 2009a:49). Tot i això, el "continuum urbano-rural hay que buscarlo más en su dimensión temporal, como proceso, que en sus aspectos espaciales" (García Ferrando 1976:31).

El terme rural ha anat perdent bona part de les connotacions negatives que se l'assignava. Les diferències entre zones rurals i urbanes han anat minvant per l'increment de la mobilitat i les comunicacions modernes, alhora que per una pèrdua del nombre de famílies urbanes cap a localitats petites relativament pròximes, cosa que revaloritza els espais rurals com a llocs de residència (dels *neorurals*) o per a viure-hi, a prop del treball en la ciutat (els *commuters*). L'espai rural es relaciona ara amb la natura, la bellesa del paisatge i la tranquil·litat; "cumple así una función simbólica, y se construye como soporte de significado de lo rural" (González Fernández i Camarero, 1999). Les noves pautes d'oci es vinculen més a la qualitat de vida i als espais rurals, contràriament al que passava històricament quan la gent es refugiava en la ciutat medieval, fugint de la violència i l'arbitrarietat, de la impunitat. Ara, l'estil de vida urbana va estenent-se pel territori, estandarditzant els models de comportament, els valors i les modernes formes de consum.

Tanmateix, la modernització és un procés asimètric: crea avantatges i desavantatges entre àrees espacials, i en distribueix de forma desigual els recursos entre *centre* i *perifèria*; els recursos i el poder: els rols de major prestigi són monopolitzats pels *grups centrals* dominants, de manera que es manté la divisió sexual del treball i un sistema d'estratificació cultural desigual (Frank i Wallerstein, en Newby i Sevilla, 1983).

El procés de canvi obre pas a una nova articulació de les modalitats de treball, a noves identitats i estratègies laborals, les quals ajudaran a transformar la posició de la dona rural, conformant un nou escenari que, si bé comporta dificultats, també suposarà l'aparició de noves oportunitats, de més participació i de protagonisme en el medi rural. El nou escenari comporta "una alteración del sistema de valores y una oposición entre valores viejos y valores nuevos, frecuentemente en forma

de dicotomía y tensión entre unos y otros: trabajo duro/trabajo eficaz y rentable; experiencia tradicional/técnica moderna; autoridad/independencia; control familiar/individualismo; frugalidad/consumismo” (García Ferrando, 1975:17).

El procés de reestructuració agrària es relaciona també amb la crisi en les relacions de gènere, de tipus patriarcal; amb la ruptura de l'explotació familiar agrària i en el rebuig al medi per part de les dones, amb conseqüències sociodemogràfiques: “es tracta d'unes transformacions especialment complexes en produir-se dins uns territoris sotmesos a unes pautes socioculturals dominants de caràcter patriarcal. De fet, aquest arrelament als rols tradicionals, què en releguen les dones a una invisibilitat forçada, provoquen una forta migració femenina del món rural a les ciutats, a la recerca de feines dins l'àmbit salarial que permetin la seva autonomia i identitat professional. Aquesta migració femenina provoca una masculinització als estrats de la població jove, i, al mateix temps, un envelliment del medi rural” (Institut Català de les Dones. 2006)

1.5 LES EXPLICACIONS CLÀSSIQUES DEL FENOMEN

Entre les investigacions clàssiques dels moviments migratoris, en destaquen en primer lloc les aportacions d'Adna Ferrin Weber (1899) i d'Ernst Georg Ravenstein (1885). Adna F. Weber per l'any 1899 ja n'assenyalava la feminització de les ciutats en “The Growth of cities in the nineteenth century”, quan adduïa causes biològiques i naturals: la mortalitat masculina seria causada entre d'altres raons, per les tasques assignades als homes, més insalubres i perilloses⁹. Uns anys abans, amb un treball de base empírica i proposicions generalitzadores, Ravenstein postulava unes “lleis” deterministes de les migracions, observant una sèrie de patrons o trets característics, a partir de l'anàlisi estadística dels censos de població anglesa. Ravenstein en “The Laws of Migration” (1885:288, en Arango) sostenia que: “La mayor parte de las migraciones son de corta distancia. Entre estas parecen predominar las mujeres, mientras lo contrario ocurre entre los de larga distancia”(…) “Las más importantes son las que van de las áreas rurales a los centros del comercio e industria (...) La principal causa de las migraciones son las disparidades económicas; el móvil económico predomina entre los motivos de las migraciones” (en Arango 1985: 7-26).

Des d'aleshores hi ha consens entre els demògrafs sobre els factors d'atracció en l'emigració a la ciutat: són les oportunitats de mobilitat ascendent, amb el treball assalariat, les millors condicions de vida (seguretat, progrés material); la llibertat individual, política o religiosa; l'educació, els serveis sanitaris bàsics, i finalment, els lligams familiars, quan no la pobresa extrema o l'exclusió social.

9 (segons la citació de Camarero et al. 2009a)

Els “*entorns socials poc propicis*”, la persecució, l’opressió o la coerció (la violència, el tràfec d’esclaus o de blanques), han estat i són encara importants *factors de rebuig* o d’expulsió en el món “però cap d’aquests corrents es pot comparar en volum amb la que resulta del desig inherent a la majoria dels humans de progressar en qüestions materials” (Ravenstein, 1885: 286). L’explicació fonamental dels factors d’atracció de la ciutat: el progrés en qüestions materials.

Sorokin i Zimmerman observarien els processos demogràfics i el desequilibri de sexes en els distints hàbitats, apuntant causes d’ordre social: les relacions i les identitats socials (en Camarero et al, 2009a:50). Entre els factors d’atracció (*pull*) per la vida urbana, n’observaran la correlació entre urbanització i feminització, què respon a la demanda segmentada del treball, cosa que hi afavoriria la migració selectiva per gèneres. Entre els factors de rebuig, o què espenten (*push*), n’assenyalen la reclusió a l’àmbit domèstic de les dones en les unitats familiars de producció agrària i els sistemes de gestió i continuïtat del patrimoni familiar, els quals afavoreixen la transmissió exclusivament masculina.

¿És el treball una via instrumental per a l’autonomia i la integració social? Això sembla, la societat del treball o “salarial”, confereix una funció mercantil, i també social, és la forma principal de pertànyer a la societat moderna, atorgant una identitat social determinada: “el salari no es només una forma de retribució del treball sinó la condició a partir de la qual es distribueixen individus en l’espai social” (Castel, 1997)

A finals dels anys cinquanta, abans que s’inicié la perspectiva anomenada *gender studies*, Bourdieu explicarà la qüestió del celibat masculí. Com s’ha vist al capdamunt, els canvis de costums imposats per la vida moderna deixaran obsolets usos i institucions tradicionals. Un dels elements determinants seran les estratègies diferencials home-dona en els mecanismes de reproducció de la societat: l’objectiu vital de les dones ja no seran casar-se amb l’hereu del patrimoni familiar, els primogènits, sinó casar-se amb aquells que puguen assegurar l’accés a la condició de *mestressa de casa*, una condició ideal en aquest període.

Més enllà de les condicions materials, Bourdieu n’introdueix una de variable explicativa: la disposició a canviar (de valors, d’ofici, d’hàbitat...) la qual cosa es relaciona amb “la posició ocupada en l’antiga jerarquia social: les dones perceben els avantatges de migrar, en estar menys arrelades, objectivament i subjectivament, a la terra i a la casa, perquè són dones, fills segons o pobres” (Bourdieu: 227)

Whatmore (1991) inicia a Europa la perspectiva del conflicte de gènere en les unitats de producció domèstica explicant “la fugida de les dones”. A partir dels

treballs de Little dels anys 1990, la sobreemigració femenina comença a ser considerada com una conseqüència més de la segmentació de gènere en els mercats de treball (en Camarero et altri, 2009a:50).

1.6 LA PERSPECTIVA DE LA NOVA SOCIOLOGIA RURAL

A les acaballes del segle XX l'àmbit temàtic emergent de la “nova ruralitat” a Espanya seran els processos i estratègies de desenvolupament i els nous fenòmens socials, com ara els canvis d'orientació dels fluxos migratoris, la recuperació econòmica de les zones rurals, la diversificació productiva, la nova funció dels espais rurals (oci, esport, turisme, cultura) i el desenvolupament local. “La nueva sociología rural presta más atención a las estructuras sociales y a los actores, los conflictos y las organizaciones agrarias y a las estrategias (laborales, educativas, productivas) de reproducción social y de parentesco” (Gómez Benito, 1996). I s'iniciarà la perspectiva de gènere, l'estudi de les dones rurals com a subjectes i no com a objecte del canvi social, a partir de les aportacions de Vicente-Mazariegos, Sampedro i Camarero; Díaz Méndez i Gómez Benito, entre d'altres.

La incorporació de la perspectiva feminista a la sociologia rural (*Què passa amb les dones rurals?*) cercarà respostes diferents a les de la biologia (la maternitat, el sexe), i alhora s'adreçarà a les relacions socialment construïdes (el gènere, el patriarcat, la ruralitat) llançant un repte sense precedents a investigadors i estudiosos de la realitat social:

“Quan les dones rurals comencen a votar amb els seus peus, abandonant els pobles i la seua condició de *mestresses de casa*, tot reivindicant la co-titularitat de les explotacions agràries, els sociòlegs rurals han de reconèixer que la qüestió de les dones resta oberta en la sociologia rural” (Rosario Sampedro, 1996).

Ara hi ha un ampli consens en una nova perspectiva: allò rural no és un món apart, sinó una categoria socialment construïda¹⁰. Díaz n'afegeix: “aunque siguen vigentes un conjunto de *representaciones* sobre la ruralidad que buscan la distinción a través de la contraposición en los discursos de lo rural y lo urbano” (Díaz Méndez, 2005).

S'amplia el camp de visió, i s'hi revisarà la vella concepció dicotòmica urbano-rural; així, des del constructivisme, se'n destacarà la complexitat i no l'harmonia unitària i idíl·lica d'allò rural, tot superant les visions parcials de la ruralitat. Així, des dels anys 90, els fenòmens de major interès per a la *nova sociologia rural* seran

¹⁰ ¿Quién ha trazado la raya que separa lo rural -el campo- de lo urbano -la ciudad-? ¿Cómo, por qué, para qué? preguntava Jesús Ibáñez (1991:95)

l'anàlisi del canvi social i els processos de modernització; la perspectiva de gènere, les relacions, els valors, les identitats, l'arrelament; els conflictes intergeneracionals i entre gèneres.

Camarero, Sampedro i Vicente-Mazariegos ("Mujer y ruralidad, el círculo quebrado", 1991) amb la ruptura generacional en el procés de desagrariació, observen com les dones joves rebutgen la condició *d'ajuda familiar*, "una ruptura más radical con el orden social/local a través de la huida ilustrada", és un "círculo quebrado"; la "reproduction interdit"?

Ací apareix una paradoxa de la modernització de l'agricultura familiar. Els fills hereten el patrimoni agrari familiar; les filles, la preferència pels estudis, cosa que provoca efectes en la mobilitat social ascendent, i unes conseqüències no desitjades en la reproducció social: s'hi assegura la continuïtat de l'explotació familiar, però no la de la família: a força d'espantar les filles fora del sector agrari es queden sense descendència ni continuïtat en el llinatge. "Han expulsado a sus hijas, pero también a sus potenciales nueras" (Díaz i Díaz, 1995).

Amb la prioritat pel capital educatiu, les majors probabilitats de mobilitat social ascendent són ara per a les filles. "Las madres preocupadas por un deber familiar innegable, «la obligación de casar a las hijas», que resuelven enviándolas a la ciudad, (sic) se han olvidado que esto trae consigo la falta de mujeres en los pueblos que acepten a sus hijos ganaderos como maridos" (Díaz i Díaz, 1995)

L'explotació agrària serà cada vegada menys familiar. Es trenca, així, la identificació secular entre família i explotació, és *la desfamiliarització* de l'agricultura familiar (Gómez Benito, 2001). S'aguditzza la masculinització de l'activitat agrària i el celibat dels agricultors, alhora que s'erosionen els hàbits patriarcals característics del camperolat (Newby-Sevilla Guzmán, 1983).

González J.J. i Gómez Benito (2000 i 2002) d'una banda, González, de Lucas i Ortí anteriorment (1985), estudiarien els comportaments i les actituds dels joves en dos enquestes, la *Juventud Española 1984* i la *Juventud Rural Española 2000*. Els primers comparen les dos enquestes per a saber els canvis observats en el període: "La principal peculiaridad de la juventud rural no es otra que su diferencia por razón de género" (González, Gómez, G.Bartolomé, 2002:15). I sobre la *bretxa educativa de gèneres* sostenen que, mentre la dona es beneficia de la promoció educativa, els xics depenen dels designis familiars amb la successió en l'activitat i el patrimoni agrari.

És clar que la hipòtesi de la «huida ilustrada» és una estratègia que comporta el desarrelament rural, en afavorir la mobilitat espacial, i social; condueix a unes

ocupacions socialment més qualificades que les agràries, ara per ara, la qual cosa aprofundeix encara més la masculinització rural. Ambdós casos, però, treball agrari i fugida il·lustrada, “refereixen a la segmentació de gènere que s’estableix en el mercat de treball o a la inèrcia social d’enclaustrar l’activitat femenina en l’àmbit dels negocis familiars (Sampedro, 2007).

Si s’observa el fenomen des de les estratègies d’arrelament, s’han trobat algunes oportunitats d’ocupació per a les dones amb la diversificació de les activitats (turisme rural, artesanies alimentàries, producció ecològica, tal com en consignaran C. Domingo (2000), García Ramon i Baylina Ferré (2000). En efecte, els mercats de treballs s’han transformat en les darreres dècades també en l’àmbit rural, amb la diversificació de l’economia, i més amb el postfordisme, la qual cosa representarà un cert canvi en les relacions laborals: la forma del treball canvia, ara serà més irregular, inestable, fragmentada i precària, més femenina?

En el context de desagrarització, l’excedent laboral s’orientarà cap a la gradual diversificació d’activitats locals, sobretot amb la creixent mobilitat, l’automobilitat, i cap a la integració en els mercats laborals metropolitans o urbans segons que posa de manifest la cartografia del *commuter rural* (Oliva i Camarero, 2002).

Les propostes estadístiques de mesurament, quantificant, fent visible el treball que les dones rurals realitzen a Espanya (Camarero et altri 2006), deixaran unes cartografies socials de la implicació laboral de la dona rural. Basant-se en un treball d’enquesta (Mujer Rural, Instituto de la Mujer, 2004) els autors codifiquen en “cinc models dominants” l’activitat rural femenina: “familiar, integració clàssica, moderna, d’inserció juvenil i la invisibilitat”.

Aquests models responen més a trajectòries generacionals que a les diferències territorials (per edat o cicle vital, i gènere), atès que “resultan bastante independientes de las oportunidades y culturas locales de empleo”. Tots cinc models són el resultat de la descomposició de les diverses formes d’integració laboral de la dona rural, pel que fa a les activitats productives en l’entorn familiar o empresarial i al caràcter estable o precari, del treball que en realitzen.

Les trajectòries i les estratègies generacionals i d’inserció socioprofessional de les dones joves i rurals han estat estudiades amb profusió per Cecília Díaz Méndez (1995, 1997, 1998, 2005 i 2007) pels treballs de la qual tindrem una visió panoràmica de com les dones joves i les famílies veuen les seues vides, quins són els models d’autopercepció i quines són les seues preocupacions. Amb l’ús de tècniques més qualitatives, com l’entrevista i els grups de discussió, en codificarà una taxonomia igualment de 5 models de dona rural, tot i que amb atributs diferents:

1. “La mujer estudiante: vía de huida del hogar familiar y del medio rural”
2. “La mujer ama de casa: el matrimonio como puente hacia la ciudad”
3. “Las esposas de ganaderos: de la tierra a la cocina”
4. “Las mujeres titulares de explotación: la falsa independencia”
5. “El retorno femenino: la otra cara de la soltería juvenil rural” (Díaz Méndez, 1998:113)

En les poblacions rurals, els recursos humans i materials són ben limitats i la seua distribució entre els fills, és també desigual, alhora que es diferencia per gènere. “Las chicas contarán con dos opciones fundamentales: proseguir con la familia o abandonarla. El matrimonio fuera del pueblo y los estudios les permitirán una independencia de la familia de origen. La soltería o el matrimonio con un joven ganadero las vinculará, por el contrario, al grupo familiar (Díaz Méndez: 1998:113).

Sí en 1998 Cecilia Díaz n’advertia que totes evidencien una imatge de jove rural que assoliran maduresa i independència amb el matrimoni, 10 anys més tard n’assenyalarà que “las nuevas generaciones buscan autonomía personal y reconocimiento, aspectos estos que se logran a través del empleo (Díaz Méndez 2007a:128).

1.7 LA MOBILITAT DIFERENCIAL, TERRITORI I GÈNERE

L’enquesta *Juventut Rural* de l’any 2000 (CIS EJR) confirma que les oportunitats de treball i els estudis es relacionen amb la decisió de quedar-se o de marxar del poble. En els xics aquesta decisió influirà més la situació laboral: el desarrelament augmenta fins al 41,1% entre els desocupats i descendeix fins al 26,9% entre els ocupats. En les dones influiria més la condició d’estudis, ja que quasi la meitat (45%) de les xiques que estudien se n’aniria del poble si poguera triar; això mateix ho afirma només un de cada tres xics (el 33,7%). Les xiques que no tenen treball mostren un percentatge similar als dels xics, més favorable a canviar de lloc de residència (CIS EJR 2000). González, Gómez Benito i G. Bartolomé exploren en 2002 l’efecte de la distància a través d’un indicador que mostra la distància mitjana entre l’entitat de residència i la capital o el nucli urbà més pròxim.

L’allunyament de les àrees metropolitanes, com la grandària de les poblacions (a major tamany, més oportunitats) són decisives per a augmentar o disminuir l’arrelament, tot i no seguir una projecció lineal: el desarrelament és menor en les localitats que estan a prop de la ciutat, a menys de 40 km, la qual cosa indica que a major proximitat a la ciutat, més arrelament; a major llunyania, major desarrelament (més dificultats, menys oportunitats). (González et al, 2002). Coincidirà

amb ells Cecília Díaz (2005): “el desarrelament és menor en les localitats que es troben a “menys d’aquí m’avorrisc, no hi ha res..., tot gent major..., Tens amb qui parlar, però cap d’ells són de la teua edat”. La visió del *tedi* rural enfront de la visió *idíl·lica* de la ruralia¹¹.

En els darrers estudis sobre mobilitat (Oliva, 2007; Camarero i Sampedro, 2008) revisen des de la vessant del treball, la funció del territori com a motor i organitzador del desenvolupament. Amb l’intercanvi entre treball local i extralocal, el model rural tradicional dels mercats de treball local, familiar i restringit, s’ha transformat en un model de “mercats assalariats, flexibles i extralocals”. Si el mecanisme de regulació del model anterior era l’emigració, ara en seria el *commuting*, una forma d’emigració de freqüència major i distància menor: és diària o setmanal, d’anar i tornar al poble. Però, a les característiques del mercats laborals rurals (amb la desagrarització, glocalització i mobilitat) cal afegir-hi tres elements més: la relació entre cicle vital, la precarietat de l’ocupació i la mobilitat laboral. Són els angles d’un quadre que dibuixa el paisatge sociolaboral dels joves, atès que determinaran les seues oportunitats vitals, diferenciades per gènere i per edat.

L’edat és, doncs, un factor determinant: la proximitat de les dones a formar família s’associa a canvis en les pautes d’ocupació: “el empleo se hace más local, más familiar, y, lo que es verdaderamente relevante, más precario” (Camarero et altri, 2006). En aquest període les dones resten exposades a ser ostatsges de l’oferta laboral local; és una “dependència mútua” per a Conxa Domingo: les indústries agràries no podrien sobreviure sense unes condicions de flexibilitat laboral i salarial; mentre que les dones ocupades no en disposarien d’altres alternatives, ateses les seues característiques i dependències familiars i laborals (Domingo, 2000: 89).

Camarero i Sampedro plantegen la mobilitat considerada com la hipòtesis explicativa del desarrelament femení en el seu penúltim treball: “Por qué se van las mujeres” (2008:73-105). “Nuestra hipótesis tiene que ver con la recomposición de los mercados de trabajo rurales, con el papel creciente que la movilidad tiene en las estrategias laborales y con el diferente uso que hombres y mujeres hacen de la movilidad”. Comparen Castella i Lleó i la Comunitat valenciana. “Los procesos de arraigo y desarraigo de las mujeres rurales están relacionados con las oportunidades laborales y el acceso a la movilidad espacial” (...) “El carácter limitado de los mercados de trabajo rurales es resuelto mediante estrategias de “commuter” y de emigración como vía de acceso a empleos urbanos, estrategias que resultan claramente diferenciadas por género”. (Camarero i Sampedro, 2008:73-105).

11 El metge i etnobotànic Joan Pellicer (Bellreguard, 1947-2007) s’estimava més el mot “ruralia” per a referir-se al món rural. Vegeu “Meravelles de Diània”, 2002. Editorial del Bullent.

Si estudien, elles i ells, tenen més probabilitats d'emigrar, tot i que “esta situación se acrecienta por la sobrecualificación de las mujeres rurales”(...) Téngase en cuenta que a mayor nivel de estudios, mayor también es la emigración; así que la sobrediferencia formativa de las nuevas generaciones amplifica el volumen de la emigración femenina”. (Camarero i Sampedro 2008:101). N'assenyalen, a més a més, que el procés de la masculinització rural continua i no s'albira el seu acabament, atès que això comportaria l'augment de “la emigración de los varones, visto que el *continuum de movilidad* tiene una lógica clara de género en relación con los mercados laborales”

Se constata que el procés de masculinització té una intensitat variable en funció del nivell d'estudis i del gènere: “que las mujeres con alto nivel de estudios son quienes más abandonan el medio rural es cierto, pero también lo hacen así los varones. Este paralelismo no se produce, por el contrario, en los niveles de formación más bajos: la baja formación impulsa a emigrar más a las mujeres que a los varones” (Camarero i Sampedro 2008:93). Les dades observades fan suggerir una ben interessant relació: mentre que per als xics rurals més qualificació suposa més desarrelament, per a les dones la situació resulta diferent: la baixa qualificació els exigeix major disponibilitat, jornades més llargues, menys flexibles, etc.. la qual cosa els dificulta la mobilitat diària (la compatibilitat família-treball).

La distinta mobilitat de gènere i lloc de treball remet a una altra desigualtat, el treball domèstic i l'atenció als familiars i dependents. “Las mujeres utilizan diferentes estrategias para resolver la colisión entre sus roles laborales y familiares, estrategias que varían dependiendo del nivel socioprofesional” (Ibídem:113). Viure prop del treball, i de la mare, és decisiu per a la continuïtat en la carrera professional o senzillament, per a tindre treball. El gènere, els estudis, l'edat. Com n'és l'estatus, la renda i la proximitat o llunyania a l'àrea metropolitana, en serien, doncs, factors condicionants.

Els factors d'ordre psicosocial, cabdals en la construcció d'identitats, han estat considerats per Fátima Cruz (2006), factors que s'hi relacionen, d'una banda, amb la imatge negativa d'allò rural enfront de la idealització urbana, i d'una altra, amb el repartiment tòpic dels rols socials en les àrees rurals, on són més notables les diferències de gènere, que sovint marginalitzen, subordinen encara a les dones.

Però, la identitat rural, l'arrelament, entès com a sentiment de pertinença rural, no decreix en general entre els joves, segons es constata de la comparació entre l'enquesta *Juventud Española 2000* i l'enquesta JRE 1984 (Gómez Benito i García Bartolomé, 2001). Entre les dues dècades la identitat rural no decreix, sinó que n'augmenta.

Això no obstant, i pel que hem vist, arrelament i desarrelament s'hi relacionen amb els diferents llocs que ocupen les dones rurals “en esa invisible malla estruc-

tural formada por el trabajo, la formación y el estatus familiar, moldeada por las desigualdades en el acceso a la movilidad” (Camarero i Sampedro, 2008:102). “Los elementos más fuertes sobre los que se asientan las estrategias femeninas para tener éxito hoy tienen que ver con el avance de la identidad rural y la participación social, pues en ambos casos *anclan* a las mujeres en el territorio” (Díaz Méndez, 2007a:129)

La reconstrucció de les identitats rurals és un procés *conflictiu i contradictori* si s’observa des de la perspectiva de gènere. Què significa ser “de poble” està canviant, però alhora es reproduïxen les pautes de divisió sexual del treball quan les dones arriben al moment crític d’assumir responsabilitats familiars. (Sampedro 2008:191) Rosario Sampedro ha explorat els discursos de l’arrelament femení rural i sosté que ara s’enllesteix “desde un proceso de redefinición de lo rural, proceso que las jóvenes acometen para poder ser *modernas y de pueblo a la vez*” (Sampedro 2009:112).

Els discursos, les identitats, es construeixen i es despleguen en el marc de l’estructura social i en les posicions que cada subjecte ocupa dins d’aquesta. Canvien al llarg de la història, conseqüència d’un procés social en el territori, atès que darrere d’aquestes hi ha una lògica social vinculada als recursos disponibles, a l’estatus, edat, cicle vital, gènere, i la capacitat de mobilitat (Sampedro 2008:182) els quals s’hi farien més o menys compatibles.

L’arrelament i el desarrelament femení s’hi construeix així des d’un procés de redefinició de les identitats rurals. Un procés social complex, què es dona en un context històric i en un territori, concrets. “El factor espacial, sea este urbano o rural, no es una categoría sociológica por sí misma, no es una variable independiente, sino que es un elemento real a re-transcribir cada vez en términos de *proceso social* (Castells, 1966:7). Las variables decisivas no son tanto el número y densidad de la población u otras variables ecológicas, sino las variables sociales tales como clase social, ciclo vital, conflicto, dependencia, cambio, etc. (en García Ferrando, 1976:36).

Les joves rurals són avui en dia la generació més formada i moderna de la història. Trien on viure i amb qui. Estudien, treballen quan i on poden. “Ellas conocen la vida urbana de forma directa, a través de los estudios o a través del trabajo y el ocio.... Pero ellas pertenecen a una generación móvil, habituadas a mantener relaciones fluidas entre los pueblos y las ciudades” (Díaz i Díaz, 1995). Van i vénen. Altres no tornen mai a “una societat massa tradicional per a dones modernes” (Díaz Méndez, 2007a). La fugida expressaria així una frustració en les expectatives: fugen *d’entorns socials poc propicis*, quan no poden fer compatible el fet de ser “modernes i de poble alhora”. Quan no poden ser.

2. LA QÜESTIÓ CENTRAL D'INVESTIGACIÓ

2.1 LES SUPOSICIONS

“En los últimos años, el éxodo de las mujeres a las ciudades ha sido imparable, porque no se han dado las condiciones y las oportunidades que ellas están requiriendo”, sostenia la exdirectora general del Instituto de la Mujer, i n’afegia: “El hecho de que se vayan las mujeres de nuestros pueblos tiene como consecuencia el despoblamiento directo, el envejecimiento de la población y su masculinización. Por eso, si queremos mantener un medio rural vivo, (...) hemos de analizar *por qué* las mujeres sienten que no tienen las mismas oportunidades en el ámbito rural y tomar las medidas oportunas”. (Camp Valencià, 2007, n-157:7) Aquesta suggeridora qüestió podria justificar una investigació exploratòria.

Si analitzem els grapat de conceptes expressats en la frase feta per qui en aquell temps era la directora de *l’Instituto de la Mujer*, la valenciana Rosa Maria Peris, hi trobaríem algunes de les parts o motius de justificació en una recerca científica, es a dir:

- Problema: les greus conseqüències “del despoblamiento directo, envejecimiento y la masculinización..”
- Justificació: l’interés, la finalitat o l’aplicació de la recerca (“tomar las medidas oportunas para mantener un medio rural vivo ...”)
- Epistemologia: “hemos de analizar por qué las mujeres sienten que no tienen las mismas oportunidades en el ámbito rural”
- La hipòtesi o qüestió: “el hecho de que se vayan las mujeres de nuestros pueblos”.

El *per què*, suggereix una recerca explicativa del fenomen que s’ha descrit en les pàgines anteriors, i que en podria amenaçar la sostenibilitat social de centenars de pobles valencians. Eixa és la qüestió rellevant: “la cuestión central es por qué hay menos mujeres en el medio rural”, coincideix un dels grans experts en la qüestió, L.A. Camarero. El títol dels seus dos darrers treballs són simptomàtics i coincidents: *¿Por qué hay menos mujeres en las áreas rurales?* (2009b:87). I, segon, *¿Por qué se van las mujeres? El continuum de movilidad como hipótesis explicativa de la masculinización rural* (Camarero i Sampedro: REIS nº 124, 2008:73-105).

Aquest mateix autor després d’un rigorós treball, tal com s’ha referit més amunt, contesta d’una manera expeditiva al *per què*: “porque las mujeres emigran a las ciudades con mayor intensidad que los varones” (Camarero, 2009b:85). Sí, però la qüestió queda per aclarir encara: i per què les dones migren més que els homes dels pobles?

I ara i ací interessa concretar prèviament dos preguntes més: és cert que les dones migren més dels pobles que els homes? I en la ruralitat valenciana això també passa? Tot d'acord amb Popper: el criteri de falsació. Les dades contradiuen o no la primera hipòtesi?

2.2 L'EPISTEMOLOGIA

Referint-se a la “cognoscibilitat” de la realitat, a la qüestió epistemològica, Bachelard resumia el procés, la seqüència lògica, d'una forma ben senzilla: “El fet científic es *conquista*, es *construeix* i s'hi *comprova*. Es conquista sobre els prejudicis; es construeix mitjançant la raó i s'hi comprova amb els fets”. Són tres actes que guien i n'asseguren la validesa del coneixement assolit en la recerca científica. Seguint aquest model (*conquista*, *construcció*, *comprovació*), Bourdieu ho explicarà fil per randa: la *ruptura*, amb els prejudicis que donen una il·lusió de comprendre els fets; l'*estructuració*: una proposició és fruit d'un treball racional basat en un bagatge conceptual vàlidament construït; i la *comprovació*, és l'acte de posar a prova, de confrontar una proposició amb els fets; aquesta n'assolirà la categoria de científica en la mesura en que pot ser verificada amb els fets. (Bourdieu, 2003)

A grans trets, aquells són els interrogants i aquesta la seqüència lògica que ha guiat aquesta investigació exploratòria sobre les causes i els efectes del desarrelament femení en les zones rurals valencianes. De fet, investigar senzillament consisteix a formular preguntes i tractar de resoldre-les.

Una investigació *exploratòria* com ara aquesta, és un estudi previ o d'aproximació, amb revisió de la literatura especialitzada, i amb contactes i entrevistes als experts i especialistes; les investigacions *descriptives* tracten de descriure, d'explicar o de predir, objectius essencials de la ciència. Tanmateix, “resulta difícil separar descripció d'explicació”. Sovint una descripció detallada d'un fenomen és, alhora, un intent d'explicar-lo. “Plantear cómo es en un determinado momento la realidad social (...) es plantear un estudio descriptivo. Plantear el por qué de un hecho o fenómeno es intentar un estudio explicativo” (Alvira, 1992:65).

Les investigacions explicatives solen respondre a preguntes com el per què i “existen cinco tipos de explicación generalizados: la explicación genética, la causal, la funcional, la basada en disposiciones y la explicación basada en razones”. (Alvira, 1992: 66). En una investigació explicativa basada en “*raons*” la conducta social s'explicaria en base a l'exercici d'una conducta “instrumental adreçada a metes o fins”. (Alvira, 1992: 67). És per això que aquesta recerca s'orienta a les raons (a metes o a fins) del fenomen social d'interès.

Per a conèixer *per què fugen* les dones del medi rural, les raons, s'ha seguit una metodologia qualitativa, i unes tècniques *comprehensives* en la captació de dades, atès que l'objectiu primer és comprendre el per què del fenomen (qualitat) i no tant les quantitats (justificació). Si es tracta d'observar comportaments (residencials, d'estudis, renda, edat...) comptarem els casos, les unitats per similituds, fent ús dels censos i registres (com ara el padró municipal d'habitants i la revisió del 2009); però si l'objecte és qualitatiu, com n'és comprendre els significats de l'acció, caldrà preguntar i escoltar a expertes i protagonistes, tal com veurem tot seguit en la descripció de la metodologia.

2.3 LA METODOLOGIA

La ciència consisteix, bàsicament, a observar i reflexionar per a conèixer. "Observar és cercar diferències entre coses similars. Comprendre és trobar similituds entre coses diferents. La ciència avança engransant-se entre l'observació i la comprensió" (Wagensberg, 2009). La metodologia d'observació qualitativa, posa l'èmfasi en els aspectes subjectius i interpretatius dels actors socials, en comprendre. "No se persigue explicar desde fuera, desde la perspectiva del propio científico, sino recoger las propias explicaciones y descripciones de la gente, en su propia terminología, palabras, gestos y conducta. No se busca la "verdad" sino captar diferentes perspectivas de la realidad social percibida". La comprensió del fenomen (criteri de validesa) s'hi assolirà "considerando a la vez –o sucesivamente- diferentes puntos de vista" (Alvira, 1992: 68-69).

En les últimes dècades s'han observat amb profusió els efectes del desequilibri genèsic en Espanya, de manera que es coneixen bé els comportaments (residencials, educatius, laborals...) dels joves rurals, per sexe i edat; s'han analitzat diverses dimensions d'aquest fenomen, com ara l'envelliment, la masculinitat, el celibat, nupcialitat, natalitat, fecunditat..., i d'altres, les estratègies familiars de l'arrelament i el desarrelament femení, en comparar unes cohorts i altres, unes i altres generacions, segons que ja n'ha quedat palès.

Conèixer les raons del desarrelament femení (causa) per la seua incidència (efecte) en la població rural, i saber quin és l'abast en els municipis rurals valencians, hi exigeix aclarir el subjecte d'investigació, què no potser la dona rural ni els joves rurals, en general: interessa conèixer la proporció d'homes i dones en edats fèrtil, la població de 15 a 40 anys, vitals en la reproducció de les àrees rurals. Aquest és l'objectiu final d'una recerca que tracta de comprendre per a suggerir respostes a les causes del desarrelament femení.

Per contrastar la primera hipòtesi, si en realitat hi ha tal desequilibri genèsic per la menor presència de dones en edat fèrtil i en els pobles rurals valencians, s'han

fet ús dels censos i registres de població (INE, padró municipal d'habitants, gener de 2009), per grups quinquennals, sexe i població (grandària <de 5000, <de 1500 o <de 500 habitants).

Per a conèixer –el per què- (qualitat) cal “observar, llegir i preguntar”. Per això, en la resta d'hipòtesis (per quins motius hi ha menys dones, per què hi fugirien, quines en serien les raons...) s'han vist els texts i les investigacions realitzades sobre la qüestió en Espanya i s'ha entrevistat a expertes i representants d'associacions de dones i d'altres entitats rurals.

La primera revisió bibliogràfica, bàsicament, va consistir en les investigacions realitzades per Sampredo (1996), Gómez Benito (2002), Díaz Méndez (1997 i 2005), els treballs d'enquesta com *Juventud Española* 2000 i *Juventud Rural Española* 1984 (CIS nº 2370 i nº2273) i darrerament els treballs de Camarero i altres (2009)... i, per *preguntar*, es van realitzar 15 entrevistes per conèixer l'opinió d'expertes en mitja dotzena de comarques valencianes.

La mostra dels perfils o tipologies d'entrevistades, responia a criteris estructurals, no de representació estadística, i la seua selecció, al criteri de saturació discursiva, atenen un cert grau d'experiència, accessibilitat, pluralitat i territorialitat; són 15 persones amb alguna responsabilitat en organitzacions agràries o de dones rurals, amb una visió àmplia de la realitat territorial, amb coneixements del procés de desagrarització i de les seues conseqüències en el medi rural.

Les entrevistes es van realitzar durant l'estiu de 2005 en les comarques de la Ribera, la Plana Alta, Utiel-Requena, la Canal de Navarrés, el Maestrat, l'Alt Palància, la Marina, les Valls del Vinalopó i la Safor.

I les grans preguntes: per quins motius se'n van? de què fugen? què cerquen fora? És el treball? És l'educació? És per l'oci, la cultura o les relacions socials? És l'absència d'oportunitats? És la llunyania o l'atracció de la ciutat? És un conflicte generacional, és la pressió familiar o és un conflicte de gènere? És el desig d'emancipar-se, d'autonomia individual?... Tots aqueixos interrogants, segons s'ha fet saber, han estat considerats en les investigacions realitzades a Espanya com a factors causants del desarrelament femení; tots sense exclusió, n'apareixen explicant la qüestió central del nostre interès, el desarrelament femení. Però no són prou, aïlladament, individualment considerada cada variable.

A les pàgines que segueixen s'hi exposaran els resultats on, efectivament s'hi comprova que la ruralia valenciana (les poblacions valencianes més perifèriques), presenta un desequilibrat paisatge genèsic, efectivament, on els nuclis rurals estan masculinitzats. Aquest desequilibri és inversament proporcional al tamany del

municipi, i n'assoleix una expressió extrema en l'edat de 30-40 anys i és més gran en els pobles més petits (menors de 500 habitants o molt allunyats del centre), la qual cosa és una clara amenaça per a la seua sostenibilitat social, per a la supervivència de les poblacions.

En les pròximes fulles s'exposaran breument els resultats assolits, que tracten de respondre, en primer lloc, a qüestions com ara: això també passa en els pobles valencians? En quina mesura? Quin és l'abast? En concret, ¿quina és la ràtio de masculinitat o raó biològica per sexes en els municipis valencians més rurals? En quines edats i en quins territoris és més greu aquest fenomen?

Abans de respondre aquests interrogants i de passar a descriure-hi les raons trobades, coneixerem, en només dos fulles, un diagnòstic de la situació de les dones en la ruralitat valenciana per contextualitzar els motius. S'adverteix, finalment, que les raons del desarrelament són diverses, que no hi ha una sola explicació causal. El desarrelament expressa un conflicte social, subtil, complex, dinàmic, segons que s'exposa amb fondària en les conclusions. Tot i això, si s'haguera de reduir la qüestió a una sola causa, sens dubte, hi caldria assenyalar la desigualtat social.

3. ELS PRIMERS RESULTATS

3.1 LES DONES EN LA RURALITAT VALENCIANA

Durant l'any 2005 es va realitzar una investigació descriptiva sobre el món rural valencià a escala comarcal, dirigida per Isabel Benito i Alicia Langreo, en la què l'autor d'aquesta monografia va tenir ocasió de col·laborar participant en la coordinació del treball de camp, amb un centenar més de persones ("Las mujeres en la agricultura y el medio rural valenciano" i "El mundo rural valenciano, análisis comarcal", IVIFA, 2006¹²)

El primer d'aquests estudis referit a les dones rurals, es realitzà des d'una estratègia de complementaritat metodològica, a partir de fonts de dades secundàries (el padró municipal d'habitants, el cens de població, el cens agrari, l'EPA...) i de fonts primàries: d'una banda 35 entrevistes a les líders i altres tècniques representatives del sector agrari o de les organitzacions de dones rurals; i d'una altra, mitjançant un qüestionari estructurat per a enregistrar les respostes dels representants d'organitzacions, atenent dues dimensions, la situació del sector agrari i la participació de la dona en les activitats productives i en el desenvolupament rural, al llarg de les 12 zones en les quals s'hi dividia el territori valencià.

---

¹² IVIFA: Institut Valencià d'Investigació i Formació Agroambiental, es una fundació vinculada a la Unió de Llaauradors i Ramaders del País Valencià.

Els resultats indueixen a pensar que les dones rurals valencianes formen un col·lectiu divers i segmentat per tipus d'hàbitat, edat, formació i vinculació per relacions familiars a uns i altres sectors productius. “Estas diferencias determinan su abanico de posibilidades en el marco de las nuevas oportunidades de desarrollo” (Langreo et altri, 2006)

En general, tenen un major nivell d'atur i una menor taxa d'activitat, a causa d'unes menors oportunitats laborals i de la deficient comptabilització del treball estacional i del familiar eventual. “Su incorporación a la economía productiva está además muy condicionada por su situación familiar y por un déficit de infraestructuras sociales”, de serveis bàsics a les persones. “Con mucha frecuencia concipían su aportación como una ayuda a la economía familiar y por eso priorizan las necesidades de atención a la familia sobre sus intereses profesionales” (Langreo et altri, 2006:14).

La participació de la dona en el sector agrari, bé siga en qualitat de membre de la família bé com a assalariada, ha estat condicionada pels canvis generals del sector. S'hi destaquen: la mecanització i l'especialització de tasques agràries, què solen suposar l'allunyament de les dones de l'agricultura; i l'assalarització, l'augment de l'externalització del treball. Amb la *desagrarització* disminueix la participació del treball familiar, tot i que disminueix encara més la contribució dels homes; “se produce una *feminización del trabajo familiar agrario*, aunque predomina el trabajo masculino”. (Langreo et al, 2006:10).

Una de cada tres titulars d'explotació agrària és dona, tot i que, en general, ho són en edats avançades i en explotacions familiars i “insuficients”. És indiscutible, això no obstant, els seu protagonisme en les activitats agràries més innovadores (producció ecològica, aromàtiques; artesanies alimentàries, vins i o turisme rural) en l'espai públic productiu encara no masculinitzat (tot coincidint amb García-Ramon i Baylina Ferré, 2000). En 2004 dels 9.567 participants dels cursos d'*Agricultor Cualificado*, més del 10% (1.079) eren dones segons la D.G. d'Innovació Agrària de la Conselleria d'Agricultura (G.V. 2005).

S'hi destaquen, per novedoses, les matèries “plantas ornamentales y aromáticas, apicultura, cosmética natural; jardinería y agricultura ecológica, turismo rural, gestión informatizada de la explotación...” Creix la presència de dones amb estudis superiors en l'administració local i en les empreses cooperatives agràries, en ocupacions tècniques i d'alt valor simbòlic, com ara l'enginyeria, veterinària, la gerència... i van trencant el *sostre de vidre*, ocupant llocs directius en la cúpula de les organitzacions agràries, econòmiques i professionals (moltes gerents i algunes presidentes de grups cooperatius, varies conselleres d'agricultura, directores de caixes, metges, sindicalis-

tes...). En el desenvolupament rural “constituyen el principal capital humano ocioso en las comarcas, puesto que son ellas quienes pueden valorizar esa parte del patrimonio familiar improductivo o desarrollar nuevos sectores de actividad. Las mujeres, además, están mejor preparadas para las nuevas áreas de actividad” (Langreo et al. 2006:15). Per això és inexplicable la seua absència en programes, estratègies i estructures per i per al desenvolupament rural, tan clamorosa com la d’altres entitats de la societat civil, si no estan vinculades als dos grans partits polítics.

En l’anàlisi territorial realitzat s’observa que el treball de la dona ha anat desplaçant-se cap al sector serveis, generalment radicats fora de les zones rurals. L’oferta de serveis i d’oportunitats educatives i laborals en capçaleres de comarca o en la ciutat, són considerats coadjuvants del desarrelament, “en especial para las mujeres jóvenes más preparadas” (Ibídem:11). D’acord amb Vicente-Mazariegos, “los factores que han incidido en esta progresiva disminución de los efectivos agrarios femeninos son de naturaleza múltiple: La expulsión genérica de mano de obra agrícola, la tendencia en las nuevas generaciones de mujeres a realizar una actividad remunerada fuera de las explotaciones familiares –debido a la naturaleza y las condiciones restrictivas del trabajo femenino en ellas- y a la carencia de equipamientos y servicios en el medio rural”, segons el diagnòstic de la situació europea de la dona rural fet l’any 89 (Vicente-Mazariegos, 1989:206-207). El rerefons que impedeix reconèixer estadísticament aquesta progressiva deserció de la dona hi podria ser la presència en el medi rural de les mares i per la seua major longevitat (Ibídem:207). I, és clar, també per l’absència de joves. El món rural valencià està masculinitzat en els estrats fèrtils de la població, la qual cosa provoca una situació demogràfica desequilibrada, què és greu quan més petits i aïllats són els municipis i les comarques. Tot seguit vorem quins i quines.

3.2 LA REGRESSIÓ DEMOGRÀFICA DE L’INTERIOR

Quan més perifèrics són els municipis, quan més allunyats són del centre, de les grans ciutats, i de vegades de la costa, menys oportunitats i menys treball tenen; a menor massa crítica, menys escoles, menys instituts, menys centres sanitaris i serveis; a més menys..., més desarrelament femení, més regressió demogràfica. Si bé és cert que el món rural valencià està poc masculinitzat en general, a les capes més fecundes, estratègiques (entre 30 i 40 anys) mostra una situació amenaçant. L’envelliment i la masculinització són més greus en l’edat més crítica i en els municipis de població més petits i perifèrics.

Si considerem el territori rural valencià al conjunt dels termes municipals amb una població censada inferior als 5000 habitants (376 pobles) en serien rurals

mig milió de valencians, un 10% de la població actual. Quasi el 80% del total de municipis del país valencià (542) no arriben als 5.000 habitants empadronats; no superen els 1500 habitants en 274, ni arriben als 500 en 155 pobles.

Tot seguit mostrarem un gràfic il·lustratiu de la regressió demogràfica i de la seua llarga evolució en les comarques més rurals o perifèriques: s'hi podrà veure que aquest no és un fenomen nou, sinó que ve de lluny, de molt més que dels 20 darrers anys que hem consignat (1986-2006). En totes aquestes comarques i en tots els anys sense excepció, han minvat la població, és a dir totes les comarques presenten un creixement (?) vegetatiu negatiu; són ara, como ara, insostenibles.

N'abasten 80 municipis de les comarques interiors de la província de Castelló de la Plana (Ports de Morella, l'Alcalatén, l'Alt Millars i l'Alt Palància) i la meitat (40) de València (Els Serrans, Utiel-Requena, la Vall d'Aiora-Cofrents i el Racó d'Ademús). No obstant això, ni estan tots els municipis valencians socialment insostenibles (n'hi ha més encara) ni són tots els pobles que n'abasten en declivi. Per més que siguen d'aqueixes comarques hi ha casos (Requena, Utiel i Morella) que són en zona regressiva tot i créixer en els darrers anys.

Comarques en declive	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
L'Alt Millars	4807	-38	-61	-58	-66	-70	-74	-71	-56	-47	-74	-56	-57	-58	-43	-41	-52	-50	-45	-47	-44
L'Alt Palància	24041	-75	-131	-130	-144	-189	-164	-128	-189	-169	-126	-86	-108	-167	-145	-80	-124	-153	-88	-129	-63
Els Ports	6193	-66	-52	-40	-51	-38	-37	-65	-51	-52	-48	-40	-45	-75	-52	-75	-47	-57	-49	-55	-49
L'Alcalatén	15178	-25	-60	-49	-47	-70	-100	-92	-68	-65	-111	-115	-54	-77	-37	-68	-29	-56	-12	-27	-19
L'Alt Maestrat	9751	-76	-81	-102	-88	-64	-76	-81	-49	-68	-55	-66	-102	-67	-79	-80	-47	-61	-64	-98	-86
Racó d'Ademús	3630	-42	-17	-28	-32	-38	-35	-37	-44	-26	-51	-42	-33	-22	-29	-33	-38	-27	-23	-35	-28
La Vall de Cofrents-Aiora	11427	-19	-43	-43	-43	-47	-23	-27	-54	-58	-60	-39	-64	-82	-54	-59	-75	-31	-64	-48	-39
La Plana d'Utiel-Requena	38476	-87	-97	-69	-89	-141	-132	-100	-126	-169	-141	-127	-181	-132	-79	-112	-86	-103	-103	-95	-76
Els Serrans	17645	-129	-140	-144	-129	-152	-150	-171	-175	-110	-134	-141	-157	-130	-145	-145	-135	-114	-122	-134	

Font: Institut Valencià d'Estadística (IVE). "Moviment Natural de la Població"

3.3 EL DESEQUILIBRI EN ELS POBLES MENORS DE 5000 HABITANTS

Segons el Padró Municipal 2009, als municipis rurals valencians (descomptades les 166 ciutats >5000 habitants) hi ha empadronats mig milió d'habitants (483.125) dels que sols 160.000 són d'una edat fèrtil (15-40 anys). Si els agrupen per sexes i edat (grups quinquennals) i en aquest segment fèrtil (15-40 anys) s'hi observa, en primer lloc, que hi ha un dèficit de 9.081 dones en proporció als homes, i n'és en tots els segments. A les files de baix i en blanc (PV1), pot veure's que la ràtio de masculinitat (la diferència entre homes i dones) és greu i creix amb l'edat, columna a columna: entre 15-19 anys n'és del 0,05; n'augmenta al 0,07 en

20-24 anys; al 0,11 en 25-29 anys, fins al 0,14 entre 35-40 anys amb el major desequilibri, de 2,922 dones, una proporció preocupant: per cada 100 homes sols hi ha 86 dones (a Espanya en són 89) la major part del dèficit global (9.081 dones). Més de la meitat són a la província de València. S'hi destaca també el dèficit de dones de 35-40 anys en els pobles de Castelló, probablement més allunyats de la ciutat: amb una ràtio de 0,18%, i un dèficit de 2258 dones sols en eixa cohort.

Cohorts	Pobles <5000																		Total
	Ràtio de Masculinització																		
	15-19			20-24			25-29			30-34			35-39			Difer			
Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM					
P. AL	2494	2358	0,05	2632	2536	0,04	3311	3158	0,05	4024	3512	0,13	4118	3642	0,12	-1373			
P. CS	2046	1983	0,03	2802	2606	0,07	3706	3120	0,16	4183	3473	0,17	3966	3263	0,18	-2258			
P. VLC	6826	6505	0,05	8185	7529	0,08	11002	9786	0,11	12846	11332	0,12	12178	10435	0,14	-5450			
PV1*	11366	10846	0,05	13619	12671	0,07	18019	16064	0,11	21053	18317	0,13	20262	17340	0,14	-9081			
Dèficit	-520			-948			-1955			-2736			-2922						

Font: Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia sobre dades del padró municipal 2009 (revisió). PV1 Població entre 15-40 anys i sexe, en tots els municipis valencians, excepte 166 ciutats >5000h (grups quinquennals).

3.4 ELS POBLES <1500 H. EL DESEQUILIBRI AUGMENTA INVERSAMENT AL TAMANY

Hem vist que la ràtio de masculinitat és baixa en els segments més joves (hi ha equilibri), però creix a mesura que n'avança l'edat d'homes i dones cap a l'edat de reproducció més freqüent. Tot seguit veurem el quadre de les dades dels 274 municipis menors de 1500, on hi viuen 162.550 persones, dels què un terç, aproximadament, són d'edat fèrtil (15-40 anys). S'hi observa la mateixa cadència, la ràtio de masculinitat és molt baixa a les edats joves (0,02) i va creixent al 0,09; al 0,15; al 0,13 fins arribar al 0,18 en l'edat 35-40 anys; quatre dècimes més alta que en els pobles del quadre anterior (<5000). Hi ha globalment 3238 dones menys, 1158 entre 35-40 anys. El punt més crític apareix en els pobles de Castelló (amb un 0,22) al què li toquen un terç del dèficit (-1075 dones), i de València (0,18) amb més de la meitat del dèficit. Ja s'hi mostra greu en els pobles d'Alacant (87 dones per cent homes) A València són 82 dones per cada 100 i a Castelló 78 per cent homes en l'edat 35-39 anys (A Espanya en són 80). En la cohort més jove dels d'Alacant (de 15-19 anys) hi ha, però, un superàvit de 36 dones.

Pobles <1500h			Ràtio de Masculinització													
Cohorts	15-19			20-24			25-29			30-34			35-39			Total
	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Difer
P. AL	632	668	0,06	708	698	0,01	919	789	0,14	1025	887	0,13	1092	950	0,13	-384
P CS	808	764	0,05	1156	1074	0,07	1489	1237	0,17	1653	1320	0,21	1655	1291	0,22	-1075
P. VLC	1953	1899	0,03	2477	2185	0,12	3147	2702	0,14	3594	3258	0,09	3563	2911	0,18	-1779
PV2*	3393	3331	0,02	4341	3957	0,09	5555	4728	0,15	6272	5465	0,13	6310	5152	0,18	-3238
Dèficit	-62			-384			-827			-807			-1158			

Font: Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia sobre dades del padró municipal 2009 (revisió). PV2: població entre 15-40 anys dels 274 municipis valencians menors de 1500 habitants

3.5 ELS POBLES <500H. SI EL POBLE ÉS MOLT PETIT, EL Desequilibri és molt gran

Veurem, finalment, el cas dels pobles més amenaçats en la reproducció social pel greu desequilibri genèsic: són 155 pobles (molts de Castelló) on s'empadronen 33.579 persones de les què sols 1/6 part tenen una edat fèrtil. Ací s'observa que el desequilibri comença a ser molt greu ja als 25-29 anys d'edat, en pobles de Castelló (0,25) i València (0,23), tot i que en la cohort 30-34 és molt greu a Alacant (0,21) i més greu encara als de Castelló (0,26). Hi ha un dèficit total de 1105 dones, el major desequilibri, amb 0,25%, com en els casos anteriors entre els 35 i 40 anys.

Les pitjors dades són a Alacant 0,21; Castelló, 0,25 i a València, el rècord, amb 0,26: de cada 100 homes, 74 dones; 1 menys que la global 0,25. Hi ha una dada curiosa: en Alacant hi ha excés de 108 dones entre 15-19 i 20-24 i anys, probablement en municipis petits però pròxims a la costa o a prop de grans ciutats interiors. Des de l'arrelament hi ha dos factors essencials, quan més petits i remots són els pobles més dificultats per a la *fugida il·lustrada* (més costós és l'ensenyament superior) i quan són més pròxims a una ciutat, més probabilitats de treball i de romandre al poble (commuting). Tot i això, en els pobles més petits és relativament més important el biaix dels qui fa anys que viuen a la ciutat però són, estan empadronats i voten, al seu poble (ells i elles), segons que es referirà en la part de l'anàlisi qualitativa, tot seguit.

Pobles <500h			Ràtio de Masculinització													
Cohorts	15-19			20-24			25-29			30-34			35-39			total
	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Homes	Dones	RM	Difer
P. AL	151	159	0,05	201	210	0,04	258	231	0,10	301	237	0,21	303	238	0,21	-139
P. CS	251	231	0,08	374	346	0,07	490	368	0,25	507	375	0,26	553	416	0,25	-439
P. VLC	393	367	0,07	499	441	0,12	665	514	0,23	769	675	0,12	774	576	0,26	-527
PV3*	795	757	0,05	1074	997	0,1	1413	1113	0,21	1577	1287	0,18	1630	1230	0,25	-1105
Dèficit	-38			-77			-300			-290			-400			

Font: Institut Nacional d'Estadística. Elaboració pròpia sobre dades del padró municipal 2009 (revisió). PV3. Població dels municipis < de 500 habitants, més els 15 que els superen per ben poc (per grups quinquennals i sexe)

4. LES TROBALLES EXPLICATIVES

4.1 DESIGUALTATS I FUGIDA IL·LUSTRADA

Les hipòtesis de partida més plausibles referien, tal com hem vist, a *la fugida* vista com una resposta a la demanda segmentada del mercat de treball (extern) i a *la fugida il·lustrada*, com una via moderna d'accés instrumental a la inserció socioprofessional, generalment urbana. Les dues poden ser convergents, atès que una i l'altra condueixen al mateix lloc: adés i ara, la que marxa cercant treball, què no troba en el poble, com la que estudia per a accedir a un ofici posterior, es troben en el mercat de treball, sector serveis, zona urbana, generalment lluny del poble.

“De xiques que visquen al poble, des de mi anant pujant fins 6 o 7 anys més (majors) no hi ha cap vivint al poble” (E: Susanna, el Maestrat).

Al darrere d'aquestes dues hipòtesis està la família, espentant-les. “Las madres lo han logrado, han conseguido que sus hijas se alejen del modo de vida que a ellas las ha tocado vivir y las han convertido en unas *ciudadanas* que no desean saber nada del medio rural” (Díaz y Díaz, 1995). En la ruralia valenciana s'ha observat que, efectivament, els estudis de la filla es perceben com una missió cabdal de les mares:

“Yo ya he conseguido mi meta, (a mis hijas) los estudios ya no se los quita nadie” (E. Pilar, Utiel-Requena)

Díaz Méndez en analitzar pels anys 90 la bretxa educativa de gènere, ja n'advertia que mentre la dona és orientada cap a la promoció educativa, els xics depenen dels dissenys familiars respecte la successió patrimonial.

“Aquí habemos un porcentaje alto de gente que comenzó a estudiar y se ha quedado en la agricultura, ellos, empujados por los padres.. ” (E. Pilar, Utiel-Requena)

¿A més dificultats laborals, més probabilitats d'estudiar?

“Las mujeres, todas fuera; volverían si encontraran algo de trabajo por hacer” (E:Pilar, Utiel)

Les dones aprofiten més i millor les possibilitats que ofereix ara el sistema educatiu, més accessible i pròxim que no mai abans, i els homes més el treball. O com sosté Gómez Benito (2002): “si las mujeres tienen más dificultades de obtener un trabajo en el pueblo, amplían la ventaja educativa, estudian más años. Un exemple demostratiu: “... Las chicas (...) lógicamente pasaron a la universidad y luego encontraron un puesto de trabajo como... todas fuera de la comarca” (E: Javier, la Canal de Navarrés)

Educació i mercat de treball s'hi relacionen i competeixen. Ells treballen més, si poden; elles estudien més perquè tenen menys ofertes de treball al poble i major interès i motius per estudiar; però, si estudien treballaran lluny; si no estudien s'hi quedaran.

“Les majors que jo, si no han estudiat treballen a la Sénia o altres pobles” (E.Susanna, el Maestrat).

El resultat és que elles migren més perquè estudien més i perquè el treball que més tard trobaran es relaciona amb els seus estudis, i d'aquests tipus d'ocupació, no n'hi ha gens ni mica en els pobles:

“Es más difícil tener trabajo si eres licenciada, por que hay pocos trabajos de carrera en el medio rural, esos trabajos estan muy, muy copaditos. Tienes que ir a una base de trabajos que son, pues, más básicos, manuales” (E: Araceli, Alt Palància).

“Las personas que han ido acumulando una serie de estudios (...) pues lógicamente ya no vuelven al territorio, porque no tienen trabajo si no es la médico o..., no pueden, se van de la zona” (E: Javier, la Canal de Navarrés).

Curiosament, en la majoria de casos l'entrevistada, no n'era conscient de la fugida femenina ni de la fugida il·lustrada de les dones joves, fins i tot en dubtaven. La percepció va canviant quan a la pregunta sobre quants xics i xiques del seu poble baixaven a l'institut, i finalment, on vam anar a parar, on hi viuen.

Vorem tot seguit una part dels fragments de les mateixes citacions anteriors en tres comarques ben diferents:

“Estudiàvem a Vinaròs; 7 xiques anàvem a l’institut i els altres 7, tots els xics, estudiaven FP. Les xiques van estudiar a València, a Barcelona o a Castelló, i ells ho van deixar”. (E.Susanna, Maestrat).

“En mi curso eran 5 chicos pero ninguno estudió. Íbamos siete chicas al instituto de Viver. Los chicos abandonaron y las chicas terminamos los estudios y todas viven fuera menos yo” (E. Araceli, Alto Palància).

“Llegaban a la meta uno o dos chicos por curso. Y las chicas eran de las que llegaban al final. Lògicamente pasaron a la universidad y luego encontraron un puesto de trabajo como... todas fuera de la comarca” (Javier, la Canal de Navarrés)

La hipòtesi de la fugida *il·lustrada* sembla una estratègia de qualificació que comporta més desarrelament rural, afavoreix la mobilitat espacial i també social, en permetre una ocupació socialment més qualificada, millor considerada que l’agrària ara per ara, tot i que també reproduceix, n’aprofundeix en la masculinització, ells al tractor¹³, i elles, carrera:

“Aquí hay bastantes jovenes de 15 a 30 años que se dedican a la agricultura, que les encanta lo del tractor, y entre un veintena llevan las tierras del pueblo (E: Araceli, l’alt Palància).

“Les de la meua quinta, totes menys una tenen carrera; les menors que jo totes en tenen de carrera, menys una.” (E:Susanna, el Maestrat)

No sols són l’absència d’oportunitats de treball per a dones rurals el factor condicionant del seu desarrelament al poble. El treball té un valor afegit i ocult: és un via per aconseguir certa independència, una determinada identitat social (Castel, 1997).

“Totes les xiques de la meua edat, totes, tenen carrera. I els nois, ells no en tenen de carrera. Són electricistes, treballen en tallers, al camp, estan al poble”. (E: Susanna, el Maestrat)

Potser per aquests motius, per unes majors dificultats objectives, elles tenen alhora més interès que ells en la carrera professional. Les dones rurals cerquen autonomia personal i reconeixement mitjançant la formació, i l’ocupació després, però el treball és a la ciutat:

“Las mujeres no vuelven porque el trabajo que les sale, por lo general, no es el que buscan” (E: Pilar, Utiel-Requena).

---

13 Lise Saugeres (Sociologia Ruralis, Vol. 42-2, 2002) ha explorat com les contruccions culturals de la masculinitat en França associen les idees de poder masculí simbòlicament amb la maquinària agrícola, especialment amb els tractors.

La sobre-il·lustració femenina, segons n'apuntava Sampedro (1996), allunya a les dones joves del poble, però també ha tingut un altre efecte, allunyar-les dels coetanis xics, ampliant la bretxa intrageneracional i afavorint tant la masculinització com el celibat masculí.

“Esta soltería se ha reforzado al emplear las mujeres más jóvenes otra vía de desarraigo, el matrimonio con jóvenes urbanos, logrando con ello el mismo objetivo de alejamiento del medio rural y de la familia de origen” (Díaz Méndez, 1997:15).

“Els morellans no ens agraden, amb eixes galtetes rogetes...” (E. Susanna, el Maestrat).

“Galtetes rogetes”, sinònim de saludable, de vida natural, rural i potser de muntanya?

L'habitual manca d'oportunitats ofereix un panorama poc atractiu per a la dona rural. Però “en aquellas zonas donde esta situación no es tan grave o donde se ha dado un cierto desarrollo de áreas de interés para las mujeres, la migración femenina se ha reducido drásticamente” (Benito i Langreo, 2005:109).

Si s'observa el fenomen des de l'angle de l'arrelament, hi ha algunes oportunitats d'ocupació per a les dones en la diversificació d'activitats no masculinitzades encara, noves, com el turisme rural, producció ecològica, artesanies alimentàries i tradicionals per al mercat local o pròxim:

“Les dones estan més obertes, són més innovadores; el homes es dediquen més a produir segons les pautes de sempre, son més tradicionalistes, els costa més vore els avantatges del canvi, són menys innovadors” (E: Maria Josep, les valls del Vinalopó).

Hi ha una determinada oferta creixent de serveis proposada per les dones locals: “Com perruqueria, esteticien, massatgista; fisioterapeuta, gimnasos, ... amb o sense estudis. Són, simplement, que han anat a una acadèmia, o que tenen gràcia i munten una empresa, obren una botiga pel seu compte” (E: Carme, la Ribera)

Les noves activitats productives juguen un paper molt rellevant en l'arrelament de les dones al medi rural i en la formació de noves famílies. Quan algun membre de la parella, ell o ella, tenen un treball estable, relacionat amb la seua formació, siga en l'ajuntament, en la cooperativa, o ...és una situació familiar estable, d'arrelament, és una parella “ideal”:

“Es la pareja ideal, una parte de la pareja trabaja fuera o tiene un buen trabajo y la otra hace trabajos complementarios (i eventuales), en alguna huertecilla, la

cooperativa; la limpedia, jardineria, coses relacionades amb la naturalesa i amb el mitjà rural (E: Araceli, l'alt Palància).

4.2 DESIGUALTATS I CICLE VITAL

Si el treball no potser estable sinó temporal, en el mitjà rural és també un bon treball, per a ells o per a elles, tot i que en elles és més freqüent acceptar treballs considerats “temporals i complementaris”, segons la consideració social dominant: “En el Pamer (“plan municipal de empleo rural”) este año había seis chicas y dos chicos y de esas chicas pues eran mayores de 30 años tres, gente adulta; hacen un trabajo de temporada que complementa la renta familiar...” (E: Araceli, l'alt Palància).

“Durant la temporada (treballen) al magatzem de la cooperativa. “Amas de casa” que no treballen n'hi ha poques. I les que treballen pel seu compte són esteticians, peruqueres. (Ací) no hi ha dones al camp” (E: Andrea, la Safor).

Els rols tradicionals de gènere són ben presents al mitjà rural, especialment a partir del matrimoni i de la maternitat la qual cosa “las obliga revisar sus expectativas vitales y con ello sus estrategias de inserción social y laboral”. (Díaz Méndez 2007b:23). Les dones de qualsevol edat i condició, cerquen avui una ocupació assalariada per situar-se socialment, tot sense esperar el matrimoni. “Pero también hay que decir que la *domesticidad* forzosa llega con el matrimonio y la maternidad, inclinando a las mujeres a realizar reajustes en sus expectativas. Ante estas nuevas circunstancias vitales, la creación de una familia propia, las jóvenes ya no sólo actúan pensando en su propio beneficio sino en el de su grupo familiar”. (Díaz Méndez 2007b:20).

Els percentatges de dedicació a tasques domèstiques és més alta al mitjà rural i n'augmenta amb l'edat (González et al, 2002), per eixes raons Cecília Díaz es pregunta si la fugida de la vida domèstica és sols en un moment del cicle vital de les joves. “Es posible que algunas de ellas retornen con la edad a las posiciones domésticas tradicionales, sobre todo si las oportunidades laborales para desvincularse del rol tradicional de ama de casa son escasas”. (Díaz Méndez: 2007b:13)

Amb eixos condicionants les dones tracten d'integrar-se en el mercat de treball, però a les discriminacions de gènere que els afecta més que a altres grups (menors oportunitats d'ocupació i pitjors condicions laborals) hi ha que afegir la condició perifèrica d'on habiten, un espai d'absències i de dificultats: “la falta de movilidad o las dificultades de vínculos (virtuales y/o reales) con las ciudades próximas puede suponer un importante freno a su desarrollo” (Díaz Méndez 2007:23) En el nostre cas es confirma que la dona rural de mitjana edat és molt dependent de

l'oferta de treball local i temporal, a causa de les *obligacions* familiars i, a més a més, de la menor capacitat de mobilitat, precisament on i quan són més crítiques aquestes dificultats: dona, de mitjana edat i resident al medi rural, perquè:

“Moltes no en tenen, de carnet; d’altres si en tenen no tenen cotxe, que es reserva per a l’home. Ni carnet ni mobilitat...” (E: Carme. La Ribera).

El cotxe i el permís de circulació és poc accessible a les dones de major edat.

Efectivament, les dones rurals no són distintes de les urbanes, tot i que sí que ho són els seus comportaments, perquè són ben distintes les circumstàncies que les envolten. L’allunyament dels llocs de treball i les dificultats d’accés a uns determinats equipaments i serveis en són algunes de les diferències objectives envers el medi urbà. Si la mobilitat és un tret característic de societat avançada, en el context rural n’és molt més decisiva en la vida quotidiana. Moltes són les persones que tenen la mobilitat molt reduïda i creix l’absència amb l’edat de les dones. Però, sovint, el proveïdor *ordinari* modern dels municipis rurals, ara, és una dona de mitjana edat, amb permís de conduir i amb disposició de cotxe:

“Yo estoy de taxista: No todo el mundo podemos tener dos coches y no todo el mundo tiene carné; la gente mayor que no se puede defender...” (E: Pilar, Utiel-Requena).

Cercar les causes de la desigualtat, també en la mobilitat, remet a l’altre treball invisible, l’obligació del treball reproductiu. És preocupant l’absència d’escoles infantils, centres de dia, residències o serveis d’assistència domiciliària, i de transport públic!; una dimensió més de la desigualtat entre habitants rurals i urbans:

“Yo no paro; yo tengo que hacer de taxista: si mis hijas van a estudiar; si van los mayores al médico, al hospital de Requena; si es cosa menor, el médico viene aquí...” (E: Pilar, Utiel-Requena).

El resultat (i en certa manera l’origen), és la reproducció social del model tradicional: la dona –jove– és responsable exclusiva del treball reproductiu, i en la família *extensa*: atén i en té cura dels majors, dels seus menors i, si hi cal, d’altres del veïnat. Al replegament de l’estat en els serveis públics més bàsics, hi cal afegir el mercat que allunya l’aprovisionament dels serveis elementals.

“Por un lado dicen que fomentan el mantenimiento de la población rural, pero por otra quitan el médico, los maestros...;si eso es la vida del pueblo! .Todo eso hace que no tengan viabilidad los pueblos. Van a morir por falta de servicios. No hay tiendas ni...cuando tienes que hacer la compra se recurre a jóvenes. Cargo el coche, llevo a su madre y...” (E: Ramon, Utiel-Requena)

“La mujer cubre las enormes insuficiencias del estado del bienestar de España”. (Navarro, 2006) Quan la família és lluny, és el veïnat, la “*generación soporte*” (Camarero et al. 2009a), o per dir-ho amb més precisió, la jove veïna és qui se’n fa càrrec d’atendre les necessitats bàsiques i urgents. Una nova dimensió de la vella solidaritat orgànica, de vincles comunitaris: “En els pobles la gent és molt solidària, això encara és molt important. Els fills se’n van fora i el veïnat ajuda les persones soles. (...) En els pobles s’aguanta molt més la gent major, abans d’enviar-los a la residència. Ací no estan tan sols” (E: Andrea, La Safor).

Les dones tenen diferents opcions de resoldre el conflicte de rols, laborals i familiars. Viure prop del treball i de la mare és decisiu per a mantenir o senzillament, per acceptar un treball. Com també ho és la renda, l’edat i la proximitat a l’àrea metropolitana. A més allunyament, menys oportunitats i en conseqüència, major probabilitat de deserció femenina: “Si no hi ha activitat econòmica, no hi ha serveis..., se’n van i no tornen” (E: Amparo, la Marina Alta).

4.3 DESIGUALTATS I ALLUNYAMENT

A major grandària poblacional o a major proximitat a la ciutat, major és l’arrelament, perquè majors són les oportunitats de tota mena. Les ciutats mitjanes no perden població, ni les molt petites si són pròximes a la ciutat, a l’àrea metropolitana: en les comarques valencianes això és més evident on hi ha contrast, en la dicotomia litoral (desenvolupat) i interior (ruralitzat), com ara n’és el cas de les comarques de Castelló de la Plana i de València; però, quan hi ha petits municipis més a prop de ciutats mitjanes i grans, com ara passa en Alacant (l’Alcoià, el Comtat, La Marina Alta i les Valls del Vinalopó) es manté la població sinó hi creix:

“Tenim bones comunicacions, estem molt motoritzats, hi ha fàbriques pròximes i llocs de treball als pobles grans dels voltants” (Maria Josep, Valls del Vinalopó).

O es migra d’una manera més silenciosa: amb la mobilitat *pendular* o de *commuter* rural (van i vénen cada dia o cada cap de setmana), tot i romandre inalterable el padró municipal d’habitants. Avui els moviments migratoris locals tenen dos sentits: dels pobles cap a la ciutat (diari, per anar al treball, *commuting*); setmanal o *pendular* i estacional o *nomadisme*, segons el cicle de collites o de la construcció. I si són cap als pobles, poden ser pels *neorurals* que fixen la seua (primera o segona) residència en els pobles; de cap de setmana, o per les vacances.

“Ahora la gente se dispersa más y tiene una gran movilidad: se difumina más, hay gente que trabaja una temporada en la costa, o en otros lugares, o sólo tres

meses y vuelven, o van y vienen cada día, o el fin de semana” (E. Ramon, Utiel-Requena).

Segons el darrer padró municipal d'habitants, una quarta part de la població rural d'Espanya són “neorurals” (Camarero et al. 2009a); molts són migrants, bé siguin treballadors romanesos (comarques interiors de Castelló i de València), bé britànics jubilats (a l'interior de València i d'Alacant). Homes i dones, sovint amb nens. Necessitat i disposició hi encaixen, ara també.

“En el Valle de Ayora-Cofrentes hay una avalancha de ingleses (...) son gente que está vendiendo en la costa y compra aquí, con un nivel económico muy alto. Vienen por una calidad de vida y unos servicios sanitarios, como el hospital de Requena” (E: Ramon, Utiel-Requena).

El creixement vegetatiu negatiu de les comarques més interiors i perifèriques obliga a obrir portes, a importar per mantenir la població i alguns serveis. Hi ha casos on l'arribada d'una sola família immigrant, ha permès mantenir l'escola en la localitat (p.e. Aras de los Olmos, en 2005), tot i que pel que sembla (a l'any següent es van traslladar a Tuéjar, amb l'expectativa objectiva de més serveis i oportunitats) no en són de suficients per a mantenir l'equilibri de la població.

La incertesa sobre la permanència o la marxa d'un territori rural és major en els i les joves de les localitats més petites (Gómez Benito i González, 2002).

L'allunyament i les conseqüents dificultats d'accés als equipaments i els serveis s'han de considerar, “l'efecte distància entre el municipi i la capital, o centre urbà més pròxim”, d'acord amb Gómez Benito y González (2002), com a un factor més del desarrelament rural, tot i coincidir amb Cecilia Díaz (2005): “El desarraigo es menor en las localidades grandes o próximas a la ciudad”:

“Les dones a la meua comarca, tot i que moltes treballen a la indústria de Villena o d'Elda, a la nit tornen a casa; els nostres pobles no es despoblen, es mantenen o creixen. (E: Maria Josep, Valls del Vinalopó).

Les generacions dels joves mantenen relacions molt fluides i freqüents entre els pobles de la comarca i, ara, també de les ciutats, s'hi relacionen uns i altres, les rurals i els urbans. Unes perquè tenen familiars i amics d'estudi a la ciutat; altres perquè els seus amics són del poble on des sempre ha passat el temps lliure, i tots són moderns, diferents i semblants, sense massa diferències de comportaments i d'estil de consum.

“Els dissabtes (anem) a Vinaròs, a Amposta o a Cabanes, i los diumenges a Traiguera; a Cabanes ve gent de València i de tots los pobles de la província. Hi ha

autobusos des de Nules, de tots els llocs. De meitat per avall de la província (de Castelló) els joves anem a Cabanes” (a una discoteca grandíssima) (E: Susanna, el Maestrat).

Van i vénen, però són del seu poble, encara que sovint no n'estan: viuen i treballen a la ciutat.

“... les xiques estan empadronades a Canet, però no hi viuen. Van els caps de setmana. Viuen a Vila-real, Castelló, Amposta..., totes fora”. (E. Susanna, el Maestrat).

“El viernes por la noche aparece todo el mundo a disfrutar del fin de semana tranquilo y el domingo por la tarde todo el mundo coge su petate y se marcha del pueblo a donde trabajen” (E:Javier, la Canal de Navarrés)

Són del seu poble, on tenen els seus, família i amics; on fan la seua vida personal –encara que no el treball- i és ací on, amb freqüència, estan censats, per a poder ser, participar i votar. Hem observat que en alguns municipis petits, de major interès identitari, sol hi haver més censats que habitants residents entre setmana (els dies laborables).

Amb freqüència tenen una doble residència, i no importa que siguen *commuters*, *pendulars* i *neorurals*, o els seus fills, i els néts, els pares dels quals fa dècades que van migrar i mantenen la casa familiar i la filiació: són del poble (malgrat que els veïns més integristes o de “socarrel”¹⁴ ho posen en dubte per deixar constància que ells ho són més).

“Visc a Castelló des fa dècades, però vaig a Xodos els caps de setmana”. Pregunta: i on votes? Resposta: “Naturalment a Xodos”. (Fina, l'Alcalatén).

“Todas las chicas que estudiaron viven fuera, pero continuan empadronadas aquí”. (Javier, La Canal de Navarrés)

Són urbanes, la frontera entre pobles i ciutats s'acurta i difumina amb les comunicacions. I l'arrelament rural, en la dimensió de sentiment de pertinença, creix tant com les actituds favorables a la vida en els pobles entre joves rurals (Gonzalez, Gómez Benito y García Bartolomé, 2001).

La família (la socialització), l'educació, el treball, els estudis, les relacions socials..., tot això arrela, o desarrela alhora, depèn (Díaz Méndez, 2005). Les oportunitats de treball, els lligams afectius, l'edat, la proximitat urbana... en són afavoridors de l'arrelament, com ara la capacitat de mobilitat (pública i eficaç) i

---

14 Els que s'hi consideren de *socarrel* són aquells que es creuen amb més arrels, antecedents familiars i drets que no ningú; i en miren la resta del veïnat amb la sospita atorgada als forasters, com dient: “eixe ni és del poble ni ho serà mai”

l'automobilitat, que essent factors necessaris, de vegades sembla que no en siguem de suficients:

“Les dones se’n van, m’ho ha ensenyat l’experiència, per la vida social. No per qüestions econòmiques ni per ... Al Magranar¹⁵ teníem una gran cuinera, de 20 anys... li pagàvem possiblement el millor sou del poble i se’n va anar a treballar a Castelló... Com és possible que tenint treball, vivint al poble, tenint casa i als pares se’n anara?” (E: Joanjo, la Plana)

Ara els joves i les joves rurals trien com actuar, però també com ésser i amb qui (Giddens 1991:81). Trien on ser: uns lluny de casa, altres a prop, molts van i venen; opten d’una o altra forma per la conciliació entre els dos mons que coneixen, tot construint noves identitats “individuals” (Beck, 2003) nous rols de major autonomia i independència.

“No quieren vivir aquí porque se les quedado pequeño el pueblo, quieren tener experiencias fuera del pueblo y asocian estudiar, trabajar y vivir en Valencia, pero también independizarse de su casa. Y aquí es difícil independizarse si no sales fuera” (E: Araceli, l’Alt Palància).

La presència de valors més “propis de la ruralitat tradicional, junt als valors més pròxims a la modernitat o la postmodernitat, mostren dos potencials conflictes, un conflicte entre generacions i un conflicte entre gèneres” (Díaz Méndez, 2005) La reconstrucció de les identitats rurals és contradictori, i conflictiu si s’observa des de la perspectiva de gènere. “Qué significa ser de pueblo está cambiando, mientras se reproducen las pautas de división sexual del trabajo cuando las mujeres llegan al momento crítico de asumir responsabilidades familiares” (Sampedro, 2008). L’arrelament femení s’emmarca, així, dins un procés de redefinició d’allò rural, procés que les joves afronten per a poder ser “modernes i de poble ahora” (Ibídem). Tot i que aquest procés social complex no pot circumscriure’s a l’àmbit rural: no és la ruralitat, sinó una altra dimensió de la desigualtat social.

Comptat i debatut, els factors causals del desarrelament no són estàtics sinó dinàmics, varien en el temps i en l’espai, varien segons l’edat, el sexe, els individus i les seues famílies; la generació, el gènere i el moment del cicle vital. Per conèixer-ne més dels processos socials subjacents al desarrelament rural femení, convindria aprofundir-hi en les representacions a partir de les quals les dones de poble bas- teixen ara les seues trajectòries vitals, la qual cosa haurà de ser explorada en un pròxim treball de recerca.

---

15 Centre de turisme rural en una zona de muntanya, el parc natural del Penyagolosa.

5. CONCLUSIONS

El paisatge social del territori rural valencià, de les poblacions més perifèriques, ens mostra un desequilibri genèsic causat per una llarga i silenciosa deserció de les dones joves. Els efectes del desarrelament rural es manifesten en una ràtio molt alta de masculinització i d'envelliment poblacional, precisament en les edats més fèrtils (30-40 anys) i en els pobles on és més rellevant la seua concurrència, els més petits i allunyats, la qual cosa és, ara com ara, una amenaça capital per a la continuïtat de molts pobles, un repte enorme per a la cohesió social i territorial del País valencià.

El nuclis més rurals es masculinitzen; els urbans, es feminitzen. La subtil deserció femenina forma part d'una reformulació general de les estratègies familiars i personals de supervivència en el medi rural, què en primer lloc dissoldria la unitat d'explotació i família camperola, en tant que unitat de producció i consum i, en segon lloc, subordinaria la continuïtat de poblacions, patrimoni i cultures al procés general de modernització. La secular subordinació de la dona i l'absència d'oportunitats junt als corrents moderns de defensa de la igualtat i la dignitat personals, les allunya de la perifèria, amb estudis, amb treball o sense, la qual cosa fa més palesa l'estratègica presència de l'altra meitat en la supervivència de la comunitat local, quan n'és més absent.

És un conflicte generacional, territorial i de gènere: d'una banda és una revolució simbòlica, silenciosa, de ruptura amb l'ordre patriarcal atàvic, on la família fa d'àncora i de palanca per a l'acció; atrapa i exhorta, espenta a marxar. D'un altra banda, és un conflicte de gènere: la dona té més pressió, pressa i motius per fugir, per procurar emancipar-se: com ésser, amb qui i on. Han de triar i trien on ser, com i per què, tot construint noves identitats, nous rols més "individuals", sense renegar del que són, dones de poble.

Aquest treball d'exploració sobre els motius del desarrelament femení dels pobles valencians ha considerat les variables explicatives postulades en els estudis realitzats fins ara sobre la qüestió, des de la fugida il·lustrada a la mobilitat com a "hipòtesi explicativa" del desarrelament femení. Totes elles per separat, per més que s'han verificat com a certes, semblen en conjunt poc vàlides. Encara que les dades demostren una covariació; malgrat que la variable postulada com a independent siga l'antecedent de la *fugida* i encara que s'hi observe que, en cert nombre de casos, a un mateix efecte correspon sempre una mateixa causa (variable), tot i així, l'explicació seria parcialment vàlida: estem davant un procés social complex. Més enllà del debat teòric, la ciència social exigeix una actitud cautelosa a l'hora de postular relacions de causalitat, i més si en són unicausals. No hi ha doncs una

explicació senzilla ni unívoca davant un procés de canvi social, complex i dinàmic, amb moltes ruptures i continuïtats.

Les raons de la deserció femenina dels pobles són semblants ara i adés: per més que muden les formes, les condicions de l'entorn, les canviants necessitats objectives (classe social, entorn social i territorial..) i subjectives, edat, gènere, cicle vital, context familiar.. mudaran també les aspiracions d'emancipació, i les vies per a assolir-la.

Les diferències de percepció entre ciutat i poble s'han reduït, però encara les joves es perceben diferents en tant que dones rurals, en una societat que es modernitza, alhora que en reforça les identitats, culturals i territorials. Les dones joves tracten de conciliar aquestes dues realitats, o fugen cap a la ciutat amb una freqüència més o menys variable. Van i vénen. La ciutat les atrau, tot i cada cop menys: és cara, "bruta" i de treball, no en sobra. Superada la dicotomia rural/urbana, les diferències entre la ciutat i el poble minven, tant com millora la comunicació bidireccional. Avui les dones de poble no tenen cap vergonya de ser-ho. Són, tot i que sovint no hi estan, del seu poble; estudien i treballen si poden, quan i com poden. Són flexibles i mòbils; quin remei, quina sort.

Les dones de poble, com probablement els joves d'una o altra orientació sexual, de qualsevol origen social, si tenen consciència de no poder ser i un mínim de llibertat, s'hi mouen. Cerquen les oportunitats on siguen, empentades pel desig universal d'assolir una vida més digna. Van i tornen. S'hi mouen.

Aquestes són algunes de les conclusions de la primera exploració d'aquest interessant fenomen. La recerca resta encara en marxa. Confiem que els seus resultats pugen tenir pròximament una major precisió, fondària i utilitat.

5.1 RECOMANACIONS FINALS

- La cohesió social i territorial d'un país exigeix garantir la sostenibilitat dels seus pobles.
- La sostenibilitat s'ha de considerar també des d'una altra dimensió, més enllà dels vessants econòmic i mediambiental. Ara hi cal assegurar la dimensió social: els pobles rurals no tenen cap futur si no són socialment sostenibles, si no minva el desequilibri genèsic en edats fèrtils: cal aturar la *fugida* i afavorir l'arribada de dones.
- Les polítiques d'igualtat ja han iniciat la seua entrada en el medi rural. La perspectiva de gènere també s'haurà d'inserir inexcusablement en les polítiques, estratègies i estructures del desenvolupament territorial.

- El pobles han de procurar ser entorns més propicis per a les persones, siguen dones, nens, vells o “forasters”.
- Un dels efectes més positius de la modernitat potser siga la nova consideració dels territoris rurals i naturals, la ruptura amb l’antagonisme urbano-rural. En l’obertura de mires, en millorar la comunicació bidireccional s’hi albiren més oportunitats que amenaces.

BIBLIOGRAFIA

- AADD (2004) *Atlas de la España rural*. MAPA. Madrid.
- ALCOVER, A, MOLL, F DE B., i SANCHIS GUARNER, M. 1983: diccionari català-valencià-balear. E.Moll, Palma de Mallorca
- ALVIRA MARTÍN, F. (1992). *La investigación sociológica. Tratado de sociología*. Salustiano del Campo. Taurus Pp 61-94
- ARANGO, J. (1985). *Las «leyes de las migraciones» Ravenstein, cien años después*. REIS, 32:7-26.
- BACHELARD, G. (1965). *La formation de l’esprit scientifique*. Librairie philosophique J.Vrin, Paris.
- BECK, U. i Beck-Gernsheim, E. (2003): *La individualización. Individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*. Paidós. Barcelona
- BENITO, I. i LANGREO, A. (2005) *La mujer en la agricultura y el medio rural*. Agricultura familiar en España. UPA-UGT.
- BOURDIEU, P. (2002). *El baile de los solteros*. Anagrama, Barcelona.
- BOURDIEU, P. (2003). *El oficio de científico*. Barcelona: Editorial Anagrama.
- CAMARERO, L., SAMPEDRO, R., VICENTE-MAZARIEGOS, J. I. (1991) *Mujer y ruralidad: el círculo quebrado*. MTAS.
- CAMARERO, L. (1993) *Del éxodo rural y del éxodo urbano*. Ed. MAPA, Serie Estudios. Madrid.
- CAMARERO, L. A. (1997): “*Pautas demográficas y espaciales de las transformaciones del medio rural*.” Agricultura y sociedad. MAPA.
- CAMARERO et al. (Coord) (2006) *El trabajo desvelado. Trayectorias ocupacionales de las mujeres rurales en España*. Instituto de la Mujer. MTAS.

- CAMARERO i SAMPEDRO (2008). El *continuum de movilidad como hipótesis explicativa*.... REIS N.º 124, pp. 73-105
- CAMARERO et al . 2009a *La población rural de España, de los desequilibrios a la sostenibilidad*. La Caixa. ESociales 27
- CAMARERO RIOJA, 2009b. *¿Por qué hay menos mujeres en las áreas rurales?* A.Familiar España. UPA. Pg 85
- _CAMP VALENCIÀ, Revista núm. 157 (octubre 2007). Pàg. 6 i 7. Edicamp-Unió de Llauradors i Ramaders. València.
- CASTEL, ROBERT.(1997). *Las metamorfosis de la cuestión social*, Buenos Aires, Editorial Paidós.
- _CIS. EJRE (1984) *Enquesta Juventud Rural Española*. Estudi CIS nº 2273
- _CIS. EJE (2000) *Enquesta sobre la Juventud Española*. Estudi del CIS nº 2370
- CRUZ SOUZA, F. (2006): *Género, psicología y desarrollo rural: la construcción de nuevas identidades*, Madrid. MAPA
- DÍAZ MENDEZ, C. i DÍAZ MARTÍNEZ, C. (1995) “*De mujer a mujer: estrategias femeninas de huída...*” Revista Agricultura y Sociedad, n 76. MAPA.
- DÍAZ MÉNDEZ, C. (1997) *Estrategias familiares y juventud rural*. MAPA. Serie Estudios, núm. 134. Madrid.
- DIAZ MENDEZ. C. (1998) *Modelos de inserción socioprofesional de las jóvenes rurales*. Papers 54, 1998 113-128
- DÍAZ MÉNDEZ, C. (2005) *Aproximaciones al arraigo y desarraigo femenino en el medio rural...*” PAPERS, n 75.
- DÍAZ MÉNDEZ C (2007a). *Mujeres jóvenes y ruralidad. Dos generaciones y dos estrategias de inserción sociolaboral*. ICE 135. p117-13
- DIAZ MENDEZ C (2007b) *Género y empleo en el medio rural español: cambios generacionales...* Congreso FES Barcelona
- DÍAZ SÁNCHEZ, (2003) *Balance de los estudios sobre el trabajo de las mujeres en la España contemporánea*. AEIHM
- _Diccionario enciclopédico *Nuevo Espasa Ilustrado* (2000).Espasa Calpe.
- DOMINGO PÉREZ, C. (2000) *Trabajo femenino en una antigua industria rural: el turrón*. Oikos-tau, pp. 65-90

- _FAO. (2009) *Como alimentar al mundo en 2050*. Cimera mundial. Roma, 2009. www.fao.org.
- GARCÍA FERRANDO. M. (1975) *Mujer y trabajo en la sociedad rural española*. REA, núm. 92. MAPA.
- GARCÍA FERRANDO, M. (1976) *Sociología rural en perspectiva, una evaluación crítica*. R. Estudios Agrosociales. MAPA.
- GARCÍA FERRANDO, M. (1977) *Mujer y sociedad rural*. Cuadernos para diálogo. Madrid.
- GARCÍA FERRANDO, M (1978). *Estratificación social en el campo español*. Rev. Estudios Agrosociales n102, pg 7-31
- GARCÍA RAMON, BAYLINA FERRÉ (2000). *El nuevo papel de mujeres en desarrollo rural*. Oikos Tau. Barcelona.
- GARCÍA RAMON, D. (1990) *La división sexual del trabajo y el enfoque de género... Agricultura y Sociedad*. n55. Pàg. 251-277. MAPA.
- GÓMEZ BENITO, C. (1996) *Veinte años de sociología rural, Agricultura y sociedad*. N. 80-81. MAPA. Madrid.
- GÓMEZ BENITO, C. i GONZÁLEZ, J. (1997) *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*, CIS-Mapa. Madrid.
- GÓMEZ BENITO, J. J., GONZÁLEZ, C. (2002) *Agricultura y sociedad en el cambio de siglo*. McGraw Hill. Madrid.
- GÓMEZ BENITO, C. (2004) *Ecología del arraigo de jóvenes rurales españoles*.VI Congreso Vasco Sociología. Bilbao.
- GONZÁLEZ, J. J., de LUCAS, A. y ORTI, A. (1985) *Sociedad rural y juventud campesina*, MAPA, Madrid.
- GONZÁLEZ, J. J. (1993) *Efectos perversos de las estrategias familiares en la agricultura*, en GARRIDO. Alianza, p 132-144. Madrid.
- GONZÁLEZ, J. J. i GÓMEZ BENITO, C. (2000). *Juventud rural*. MTAAS. Instituto Juventud. Madrid.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J.J. i GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M.(2002), *La juventud rural: una mirada retrospectiva*. En *Agricultura y sociedad en el cambio de siglo*. (coords) González Rodríguez i Gómez Benito, McGraw-Hill Interamericana de España. Pg. 533-566.

- GONZÁLEZ FERNANDEZ, M, i CAMARERO, LA (1999) *Reflexiones sobre el desarrollo rural: las tramoyas de la posmodernidad*. Política y Sociod n° 31.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, M. (2002) *Sociología y ruralidades (la construcción social del desarrollo rural... “ MAPA*.
- GIDDENS, A. (1991) *Consecuencias de la modernidad*. Alianza Editorial. Madrid.
- _HUMAN DEVELOPMENT REPORT (2009): <http://hdr.undp.org/es> http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2009_ES_Complete.pdf
- IBÁÑEZ Jesús, (1991): *Comunicaciones entre los pueblos y la ciudad*. Política y Sociedad, 8 (Pp. 95-100). Madrid
- _INSTITUT CATALÀ DE LES DONES (2006): “Dones i món rural”. Elena Fuses. Congrés Món Rural de Catalunya.
- LANGREO, A. (1995). *Las mujeres protagonistas en el desarrollo rural*. Mujeres, núm. 17.
- LANGREO, A. et al (2006a): *La mujer agricultura y el mundo rural valenciano*. Estudis Agroambientals, n1. IVIFA. València
- LANGREO, A. et al. (2006b): *El mundo rural valenciano. Análisis comarcal*. Estudis Agroambientals, n2. IVIFA. València.
- NAVARRO, V (2006). Notícia de la conferència en els cursos d'estiu de la UPV. Diari El País: (Y. MONTERO San Sebastián - 06/09/2006).
- NEWBY, H. i SEVILLA GUZMÁN, E. (1983) *Introducción a la sociología rural*. Alianza Editorial.
- OLIVA, J. i CAMARERO, L. (2002) *Paisajes rurales y metáforas del lugar*. Colección Ciencias Sociales, 12. Pamplona.
- OLIVA, J. (2007) *Movilidad laboral y estrategias de arraigo rural*. REEASP, n°211. pp 143-187. MAPA:
- _ONU (2009). Inf SG. Juliol de 2009: *Adelanto de la mujer. Mejoramiento de la situación de la mujer en las zonas rurales*. A/54/123, E/1999/66. Asamblea General. Naciones Unidas.
- OTTMANN, G; SEVILLA, E i GONZALEZ DE MOLINA, M (2003): *Los marcos conceptuales de la Agroecología*. UFR Pernambuco
- REDFIELD, Robert (1947), *The Folk Society*, American Journal of. Sociology, Vol 52 (Jan., 1947)

- SAMPEDRO GALLEGU, R. (1996) *Género y ruralidad. Las mujeres ante el reto de la desagrarización*. MTAASS. 47.
- SAMPEDRO GALLEGU, R. (1999). *Las mujeres rurales ante el reto de la desagrarización. Mujer y sociedad rural*, MTAASS.
- SAMPEDRO, R. (2007): *Mujeres empresarias en la España rural. El sujeto pendiente del desarrollo*. REIS 48, 121-146.
- SAMPEDRO, R- (2009): *Escuchando la voz de las mujeres. Los nuevos discursos del arraigo femenino rural*. Agricultura Familiar de España. UPA.
- SAMPEDRO, R. (2008). *Mujeres jóvenes en el siglo XXI*. Revista de estudios de juventud. Nº 83. pp. 179-193.
- SANCHO HAZAK, R. (1997): *Estructura demográfica y tipificación de los asentamientos y áreas rurales españolas*. Agricultura y Sociedad en la España contemporánea. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid.
- SARASUA, C. (1994): *Criados, nodrizas y amos. El servicio doméstico en la formación... (1758-1868)*, Madrid, Siglo XXI
- SAUGERS, L. (2002) *Of Tractors and Men: Masculinity, Technology and Power in a French Farming Community*. Sociologia Ruralis, Vol 42- 2, April. European Society for Rural Sociology.
- SOROKIN, P., i ZIMMERMAN, C. (1929): *Principles of Rural-Urban Sociology*, Nueva York, Henry Holt and Company.
- SUMPSI JM (2009) (FAO *Una alianza global y estratégica contra el hambre*, article d'opinió, El País. 18/11/2009
- TÖNNIES, F. (1984) *Comunitat i associació*. Barcelona: Edicions 62,
- VICENTE-MAZARIEGOS, J. (1991): *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura*. MAPA. Madrid.
- VICENTE-MAZARIEGOS, J. (1989): *Las mujeres en la agricultura europea: elementos para su...* Agricultura y Sociedad, nº 58. MAPA.
- WAGENSBERG, JORGE. (2009): *Elogio de lo superfluo, indulto del error*. Opinió. Diario el País: 17/04/2009. Madrid.

NORMAS DE PUBLICACIÓN

1. Se aceptarán trabajos de investigación no publicados fruto de investigaciones en curso o recientemente finalizadas, así como síntesis de tesis doctorales o trabajos de investigación de Tercer Ciclo.

2. El Consejo de Redacción recibirá los trabajos y comunicará a los autores cualquier sugerencia de modificación. La selección de textos se apoyará en evaluadores externos a la revista.

3. La extensión **total** de los originales se ajustará a **40-41 hojas** DIN-A4. El texto se presentará en Arial de 11 puntos, con un 1,5 de interlineado. En la primera página aparecerá el título del trabajo y el nombre del autor. En una hoja aparte, los autores deben presentar un resumen del trabajo en 100 palabras especificando 3 palabras clave, así como una breve descripción sobre la procedencia del trabajo (Tesis doctoral, proyecto de investigación financiado, u otros) y cualquier otra indicación (dirección postal, cargo profesional, e-mail, fax).

4. Se enviarán **una copia impresa** y el archivo de texto a través de e-mail.

5. Para las **referencias bibliográficas** se seguirá el **sistema autor-año** tanto en el texto como en las notas a pie de página:

-Se incluirán a lo largo del texto las citas con la indicación entre paréntesis del autor citado, el año de publicación y, en su caso, de las páginas donde se halla el texto original: (Sennet, 2000: 8-9).

-Se incluirán al final del texto, las referencias bibliográficas completas ordenadas alfabéticamente de acuerdo al siguiente modelo:

Sennet, R. (2000) La corrosión del carácter, Anagrama, Barcelona.

Subirats, M.(1999) “Les desigualtats socials a la Catalunya actual”, Revista Catalana de Sociologia nº 9, setembre 1999.

6. Los trabajos podrán presentarse en cualquiera de las dos lenguas oficiales de la Comunidad Valenciana.

7. Los originales han de remitirse a: **Quaderns de Ciències Socials**

Facultat de Ciències Socials

Edifici Departam. Occidental

(Entreplanta-Deganat)

Avda. Tarongers s/n 46022- València

e-mail: Quaderns@uv.es

NÚMEROS ANTERIORES:

nº 1 / Segona època

Elena Gadea Montesinos.

Las mesas de solidaridad. Un estudio de caso sobre la participación ciudadana en el ámbito local.

nº 2 / Segona època

Mª Jesús Berlanga.

Identidad y desarrollo en los bereberes de Marruecos.

nº 3 / Segona època

Beatriz Santamarina Campos.

Cazando lo invisible. Una antropológica en el laboratorio.

nº 4 / Segona època

María Albert Rodrigo.

La eclosión asociativa de los 90: Causa y consecuencia del cambio social.

nº 5 / Segona època

Rocío Moldes Farelo.

Migraciones contemporáneas y mercado laboral: El caso de la comunidad caboverdiana en la minería leonesa.

nº 6 / Segona època

Mª Fernanda Soriano Galiani.

La reforma del Estado en Argentina y la recuperación de empresas por sus trabajadores.

nº 7 / Segona època

Luis Enrique Nores Torres.

El “genoma” laboral: Orígenes, componentes y evolución del Derecho del Trabajo.

nº 8 / Segona època

Lucila Aragón Carrión.

Ecos del pasado, voces del presente. Aproximación a la memoria social desde una experiencia educativa de la Segunda República, los Institutos para Obreros.

nº 9 / Segona època

María Jesús Felipe Tío.

El sistema de protección social en la Comunidad Valenciana.

nº 10 / Segona època

Petra Araque Catena.

Gestión de mano de obra en la empresa pública: el caso de RENFE.

nº 11 / Segona època

F. Xavier Uceda i Maza

Adolescents en conflicte amb la llei: Vístimes o victimàries? Una aproximació des de la Sociologia i el Treball Social

nº 12 / Segona època

Enriqueta Balibrea Melero

El deporte como medio de inserción social de los jóvenes de barrios desfavorecidos.

nº 13 / Segona època

Mª Eugenia González Sanjuán

El proceso de la enfermedad desde el enfoque de género

nº 14 / Segona època

Benno Herzog

Exclusión discursiva. El imaginario social sobre inmigración y drogas

nº 15 / Segona època

??????????

????????????????????????????????

<http://www.uv.es/quaderns>